קריאת כבוד

ארגון ופרט, סיפור ומשפט

שולמית אלמוג

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

BOOK NAME
Author Name

עריכת הטקסט: תמר שקד
איורים ועיצוב העטיפה: יוסי ארזה
סדר: אירית נחום
הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

מסת"ב 978-965-519-133-2 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

להזמנת ספרים ומחקרי מדיניות בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה:
טלפון: 1-800-20-2222, 02-5300800 ; פקס: 02-5300867
אתר האינטרנט: www.idi.org.il; דוא"ל: orders@idi.org.il
המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4702, ירושלים 9104602

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ד
Copyright © 2013 by The Israel Democracy Institute (R. A)
Printed in Israel

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. המכון עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במינהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה.

בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה המתהווה בישראל ולגבש את ערכיה. בהמשך לעבודת מחקר מעמיקה הוא מגיש המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של משטר דמוקרטי יציב, המותאם למבנה, לערכים ולנורמות של החברה הישראלית. המכון שואף לקדם בישראל שיח ציבורי בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות, לשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולקהל הרחב, לספק מידע ולהציג מחקר משווה.

החוקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה הם אנשי אקדמיה, והם מובילים פרויקטים במגוון תחומים של החברה והמשטר בישראל. מחלקת ההוצאה לאור של המכון מפיקה, משווקת ומפיצה את פירות עבודתם.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

תוכן עניינים

מבוא 7

שער ראשון: על שררה וחוק, אובדן כבוד ונקמה

פרק א: לפני החוק ומאחוריו

לפני החוק, פרנץ קפקא 17

פרק ב: שיילוק וקולהאס: שלילת כבוד ונקמה

הסוחר מוונציה, ויליאם שקספיר 22

מיכאל קולהאס, היינריך פון קלייסט 24

פרק ג: כבוד קהילתי כנכס חברתי

מסע הערב של יתיר, א״ב יהושע 32

שער שני: עבודה ושלילת כבוד על רקע קבוצתי

פרק א: על מהגרים וכבוד

פעמיים, בלה שייר 43

מטאטא (**תוצאות המחקר**), ליאוניד פקרובסקי 47

פרק ב: מנהלת וחיילת: נשים, עבודה וכבוד

קופסה שחורה, עמוס עוז 53

המהפנט, לארס קפלר 54

פרק ג: משרה תמורת כבוד

העבודה, אניבל חרקובסקי 60

העדינות, דויד פואנקינוס 64

פרק ד: נשים בזנות וקלון חברתי
אלנבי, גדי טאוב 71
פסק דין: ת"א (מחוזי י־ם) 571/94, **ס' נ' מעריב,**
הוצאת מודיעין בע"מ 73
פסק דין: עש"מ 2192/06, **משה רחמני נ' נציבות שירות המדינה** 77

שער שלישי: היררכיה, כוח וכבוד בשדה התעסוקה

פרק א: המעתיק שבחר לסרב עד מוות
בארטלבי, הרמן מלוויל 87

פרק ב: כבוד ורגישות תחת אש
אם יש גן עדן, רון לשם 93

פרק ג: שני מפגשים עם רופאים
חדר מספר 10, יהושע קנז 99
ארומה־תרפיה, ד"ר גידי שטיין 107

פרק ד: זולושקה מנקה בתים בתל אביב
אשה זרה, אבירמה גולן 112

סוף דבר: הכוח לדין עם מי שתקיף מאתנו 123

מבוא

לספרות נודעת יכולת ייחודית. בכוחה לסייע בהבניית תחושת העצמי שלנו, תחושת ה"אחר", וגם בתפיסת הקשר העמוק בין השתיים. ברומן **כפרה** איאן מקיואן מתייחס לעניין זה ולכוחו של הסיפור לחשוף את ייחודה של כל תודעה ואת הדמיון בין כל התודעות: "ורק בְּסיפור את יכולה להיכנס אל הנפשות האחרות האלה ולהראות שערכן שווה. זהו מוסר ההשכל היחיד שצריך שיהיה בסיפור".[1]

במסתו הקלסית "ניסוי בביקורת" ("An Experiment in Criticism") ק"ס לואיס מציע תיאור קולע לפעולתה זו של הספרות.[2] באמצעות הספרות, הוא כותב, אנו מממשים את השאיפה לראות מחוץ לעצמנו: "אנו דורשים חלונות. הספרות כלוגוס[3] היא סדרה של חלונות, אפילו דלתות".[4]

התבוננות דרך "חלונות הספרות" מקדמת מהלך שניתן לתארו באופן פרדוקסלי כ"הרחבת האני או כאיון זמני של האני".[5] הספרות מאפשרת לנו לחוות חוויות נבדלות מחוויותינו שלנו ולעמת אותן עם חוויותינו האישיות. מידת העניין והתועלת שאנו מפיקים מהחוויות הללו משתנה בהתאם לאישיות השונה של כל קוראת וקורא. החוויות עשויות להיראות לנו טיפוסיות (ואז נאמר לעצמנו: "כך בדיוק הרגשתי גם אניז!") או חריגות (ואז נחשוב: "כמה מוזר. כל כך שונה מהחוויה שלי").[6] בכל מקרה הן תהיינה תוצאה של החיבור המיוחד בין האני לבין האחר, שאליו מוליך אותנו המעשה הספרותי.[7]

1 איאן מקיואן, **כפרה** (עתליה זילבר מתרגמת, עם עובד, 2003), עמ' 51.

2 C. S. Lewis, *An Experiment in Criticism* (Cambridge University Press, 1961), p. 1

3 לואיס מייחס ליצירה הספרותית שני מאפיינים. האחד הוא ה־*Logos* של היצירה, שהוא הסיפור שהיצירה מספרת, התיאור המובא בה; השני הוא ה־*Poiema* של היצירה או המבנה הצורני שלה, אופן הזרימה של חלקיה, דרך הבנייתה וכדומה (**שם**, עמ' 132). יצירת הספרות משלבת בין שני המאפיינים.

4 **שם**, עמ' 138.

5 **שם**, שם.

6 **שם**, עמ' 140.

7 לפירוט בהקשר זה ראו שולמית אלמוג, **משפט וספרות בעידן דיגיטלי** (נבו, 2007), פרק רביעי.

היצירה הספרותית מעבירה אותנו, כקוראות וכקוראים, לתוך מצב תודעה המקדם קשב מסוג מיוחד (attentiveness). בכוחו של סיפור טוב ללכוד את הקשב שלנו ולמקד אותו באחרת ובאחר, מתוך שכלול היכולת להתקרב לדמויות ולרעיונות זרים ואף מנוגדים לתודעתנו ולפתח הבנה כלפי נקודת מבטו של הזולת.

באוסף זה מובא מקבץ טקסטים ספרותיים שבכוחם לייצר קשב מסוג כזה. זהו קשב, כך אני מאמינה, הקשור ישירות להבנת עומק של הזכות לכבוד, משום שהוא מקדם את היכולת לדמיין את הזולת. "לדמיין את הזולת", כותב עמוס עוז, "אין זה רק אמצעי אסתטי. לדמיין את הזולת, הוא, בעיני, ציווי מוסרי חשוב. זאת ועוד: לדמיין את הזולת [...] הרי זה גם תענוג אנושי עמוק ומעודן מאוד".[8] וליד כל אלה, לדמיין את הזולת פירושו גם לפתח את היכולת לתפוס את כבודו של הזולת כדומה לכבודנו שלנו; לחוש את השפלתה של הגיבורה בסיפור שאנו קוראים כאילו משפילים אותנו ולחוות את ההכרה בכבודה כאילו מכירים בכבודנו שלנו. פועלה זה של הספרות קשור באופן עמוק לרציונל הבסיסי של המשפט. כל שיטת משפט מושתתת על הכרה בייחודה של כל תודעה אנושית. על רקע ההכרה הזאת מתקיים החיוב לכבד את האינדיווידואליות והאוטונומיה של כל איש ואישה ולהגן עליהן. התפיסה של זכויות אדם ושל הכרה בכבוד האישה והאיש קשורה בקשר אינהרנטי אל ההכרה בייחודה של כל תודעה אנושית. התפיסה של חבות אישית וזכאות אישית, שבלעדיה אין קיום למשפט, מבוססת על ההכרה במובחנות של כל אישה ואיש, ובה בעת על ההכרה בדבר חובות וזכויות משותפים לכול.

ענייננו הוא בהתבוננות פרשנית ביצירות ספרותיות. אִפיון ופרשנות של תכנים אמנותיים הם כידוע עניינים מורכבים, שאינם מאפשרים בדרך כלל קביעות נחרצות וחד־משמעיות. בכל הנוגע לדיון שלפנינו די בהארות הקצרות הבאות כדי להנהיר את אופי הקריאה המוצעת כאן. אל מי מדברת הכותבת? לאיזה קהל יעד מפנה הכותב את יצירתו? ז׳אן פול סארטר, בנסותו להשיב על השאלה "הספרות מה היא?", כותב בעניין זה: "לכאורה, אין בזה שום ספק: כותבים בשביל הקורא האוניברסלי [...] ואולם זהו חלום מופשט – בין אם ירצה ובין אם לאו, ואפילו יפזול אל תהילת הנצח, הסופר מדבר אל בני־זמנו, אל בני ארצו, אל אחיו לגזע ולמעמד".[9]

אולם גם אם הכותבת לכודה בכבלי זמנה, מעמדה, מקום מושבה וכיוצא באלה מגבלות וחסמים, הדמיון של הקוראת נמצא מחוץ לכל אלה. יצירה אמנותית עשויה לייצר משמעות הרלוונטית במיוחד לקבוצה מצומצמת – הקשורה ליוצרת

8 עמוס עוז, **על מדרונות הר געש** (כתר, 2006), עמ׳ 80.

9 ז׳אן פול סארטר, **הספרות מה היא?** (אליה גילדין מתרגמת, דביר, 2007), עמ׳ 87–88.

או ליוצר או לנושא היצירה בקשרים של גזע, מעמד, מיקום גאוגרפי וזמן מסוים – אך בה בעת עשויה אותה יצירה עצמה לגעת בקהלים רחוקים, מעבר לגבולות של זמן ומקום. כדבריו של ת"ס אליוט: "ביצירתו של כל משורר יש בלא ספק הרבה שיכול לדבר רק אל מי, שכמוהו, גרים באותו אזור או מדברים באותה שפה. אף על פי כן [...] אני סבור כי דרך השירה זוכים בני מדינות שונות ושפות שונות – גם אם הדבר חל על מיעוט קטן בכל מדינה – להבנה הדדית, שגם אם היא חלקית היא חיונית".[10]

ברוח ההשקפה נוסח רולאן בארת בדבר עליונות הקוראת על היוצרת, או למצער האוטונומיות הפרשנית של הקוראת, התמקדתי כאן לא בניסיונות לחשוף או להוכיח כוונות של כותבים וכותבות לעסוק בכבוד האדם, אלא בתובנות אישיות שהצמיחו היצירות בעת הקריאה שלי. תובנות אלה אינן בהכרח זהות, או אפילו דומות, לכוונותיהם של היוצרות והיוצרים, הגם שהן יכולות להיות כאלה.

היצירות המובאות כאן נכתבו בזמנים ובמקומות שונים. יש בהן כאלה הנמנות עם מה שמכונה "קנון ספרותי", אחרות רכשו לעצמן מעמד של קלסיקה מודרנית, ויש בהן אף יצירות עכשוויות. באחדים מהפרקים כללתי טקסטים שאינם בבחינת יצירות ספרותיות במשמעות השגורה של המושג, כרשימה עיתונאית או התבטאויות מתוך פסקי דין, משום שהצבתם בצד היצירות הספרותיות העשירה את האמירה שביקשתי לבטא. מדובר אם כן במבעים שונים ומגוונים באופיים, ברקעם ובתכנים המופיעים בהם. ועם זאת, בקריאה שאני מציעה כאן, בכולם נמצא יסוד דומה: תביעה גלויה או משתמעת להכרה בזכות האנושית לכבוד. לעתים משתמעת התביעה מתוך תיאור הכוח והיופי הגלומים בהכרה בכבודו של הזולת, ולעתים מתוך תיאור תוצאותיה הקשות של פגיעה בכבוד.

קובץ זה מתמקד בתביעה לכבוד העולה מתוך המגעים שבין יחיד או יחידה לבין ארגון. יצחק סמואל מציע הגדרה רחבה, ובה בעת ממוקדת, אשר על פיה ארגונים הם מערכות מלאכותיות שנוצרו בידי בני אדם, מתוך תכנון מחושב ובמטרה להפיק מהם תועלות מסוימות, ואשר ימשיכו להתקיים כל עוד יתוחזקו על ידי אנשים בעלי עניין בקיומם.[11] ארגון אכן מאופיין בהיותו מערכת חברתית מלאכותית, מבנה שנוצר על ידי בני אדם. זוהי מערכת המייצרת נורמות ומַבנֶה מדרג סמכויות, הגדרת

10 מופיע בתוך **פניני נובל** (שולמית אלמוג עורכת, ענבל שגיב מתרגמת, כתר, 2007), עמ' 22.
11 יצחק סמואל, **ארגונים: מאפיינים, מבנים, תהליכים** (אוניברסיטת חיפה, זמורה־ביתן, 1996, מהדורה שנייה), עמ' 23.

תפקידים, פעולות וסדרי עדיפויות.[12] ברוח זו התייחסתי כאן למונח "ארגון", כמבנה או גוף מאורגן שמולו ניצבים גבר או אישה יחידים. מקום העבודה הוא ארגון וכך גם הרשות המקומית, משרדי הממשלה, הבנקים, חברות פרטיות נותנות שירותים, בתי חולים ומרפאות והצבא; כל אלה הם ארגונים שכל אחת ואחד מאתנו נדרשים למגע רצוף עמם במהלך חיינו.[13]

יתרה מזו, גם מערכות חברתיות למיניהן, כגון המערכת הכלכלית הנוהגת בחברה מסוימת או מערכת הנורמות התרבותיות, הן מבחינה ידועה מעין ארגון, והפרט נדרש לעתים להתמודד עם הקונבנציות והמנהגים המושתים עליו או עליה מכוח אותה מערכת. בעולם המודרני הפרט ניצב מול מערכות וארגונים פוליטיים, כלכליים ובירוקרטיים רבי עוצמה המשפיעים על מהלך החיים. אנו מפיקים תועלת רבה, גדלה והולכת, מהארגונים השונים הפועלים בכל תחומי חיינו, אך בה במידה עשויים להינזק מהמגע עמם ומהאילוץ להכפיף את עצמנו לדפוסי הפעולה שהם מכתיבים.

מטבע הדברים קיים פער כוחות בין הפרט לארגון. הארגון הוא עוצמתי. בכוחו לקבל החלטות הנוגעות לפרט. בכוחו להיענות לבקשות ולסרב להן, ליצור סביבה סבירה, מכילה ואוהדת, או סביבה אדישה, עוינת ואף תוקפנית. הארגון מסוגל ויודע להשפיע על כבודם של הבאים עמו במגע; לפגוע בכבוד ולהכיר בכבוד. העיון ביצירות המובאות כאן מבליט את הדינמיקה המורכבת הזאת הבאה לידי ביטוי במגעים שבין איש ואישה לארגון.

העת הזו, המאופיינת בדומיננטיות הולכת וגוברת של שיח כלכלי תועלתני, בפערים מעמיקים ביחסי הכוח בין מי שמאכלסים את המרחב החברתי – מיעוט האוחז במשאבים עצומים ורוב הנאבק על קיום יומיומי – הופכת את האמירות העולות מהיצירות המובאות כאן לרלוונטיות במיוחד. הכתיבה הספרותית, על ריבוי פניה ואמצעיה, על הרבדים והמעמקים שהיא מציעה, מתגלה כאן שוב כאמצעי זמין, יעיל ועוצמתי להערכה ביקורתית של "רוח זמן", הכושלת לעתים קרובות מדי להכיר בזכותם של נשים וגברים לכבוד ובחובתם של החברה והמשפט המשמש אותה להגן מפני פגיעות בזכות הזאת. במובן זה כל אחד מהטקסטים שבהם עסקתי כאן מהווה יישום של פרדיגמת המשפט לצד ספרות.[14]

12 **שם**, עמ' 32–33.

13 **שם**, שם. להרחבה בנוגע למאפייני ארגונים בתחומים שונים, משמעות תפקודם של ארגונים בחברה האנושית, יתרונות הארגון וחסרונותיו מול הפרט ועוד, ראו **שם**.

14 ראו שולמית אלמוג, **משפט וספרות** (נבו, 2000), פרק ראשון.

פרדיגמת המשפט לצד ספרות מייצגת מהלך דו־שלבי הנערך באמצעות חשיפה לטקסטים שונים ולאפשרויות פרשנותם. ראשית מאפשרת לנו הספרות לאתר נקודות תורפה באופן פעולת המשפט, ולעניינו כאן – כשלים שבגינם נמנעת, באופן מעשי, הגנה שלמה ויעילה על הזכות לכבוד, אף על פי שערובות להגנה כזאת מסופקות בנדיבות על ידי הרטוריקה המשפטית השגורה. כך לדוגמה, את **הסוחר מוונציה** אקרא כעוסק לאו דווקא בסכנותיו של חופש חוזים מופרז, אלא בתוצאה הקשה של אי־שוויון על רקע דתי, שמשפטה של חברה כושל מלטפל בו. באופן דומה הסיפור **לפני החוק** מוליך לעבר אמירה בדבר פוטנציאל לכשל הטבוע בכל שלטון חוק. לאחר התבוננות מרוכזת בכשלים הנקשרים אל המשפט הקיים, שאליה מכוון הטקסט הספרותי, הצעד הבא הוא כינונם של התביעה ושל המאמץ, המונעים באמצעות הדמיון שהספרות מפרה, להעמיד דברים על תיקונם; לשכלל את היכולת של החברה והמשפט לעמוד על משמר כבודם של בנות ובני החברה.

הקריאה ביצירות ספרותיות מגוונות מובילה לבחינה ממוקדת של המפגש הטעון בין פרט לארגון, לממסד ולמערכת. המפגשים המתוארים כאן נערכים בנסיבות שונות ובמרחבים חברתיים, פוליטיים ותרבותיים שונים, כאשר נקודת המבט המוצעת, המוכלת כאן, תרה אחר פגיעה בכבוד ואחר אותות למתן הכרה בכבוד במהלך ההתנהלות המורכבת של אישה ואיש מול ארגון.

השער הראשון מתמקד במבנה ארגוני של סמכות ושררה המופעלות מתוך אטימות כלפי הכפופים להן ומתוך פגיעה בכבוד, שהיא תוצר התנהלותן. עולה ממנו פוטנציאל הסכנה של פגיעה כזאת; אין אונים ואובדן אמון של הפרט כלפי המערכת, מצמיחים כעס, מרד, הרס ומוות.

בפרק א מוצעת קריאה אלטרנטיבית של סיפורו הקצר של פרנץ קפקא **לפני החוק**. קריאה זו מתמקדת בשומר, והיא מדמיינת את הכוחות המארגנים העומדים מאחורי החוק. היעדר הסיכוי להגיע למגע ממשי עם הכוחות העלומים הללו עולה מהטקסט הקפקאי כייצוג של שלילת כבוד אולטימטיבית. שלילת כבוד זו מחברת בין איש הכפר לשומר הסף – שני בני אדם העומדים מול ארגון אטום ומנוכר – והופכת את שניהם לקורבנות של שיטה שוללת כבוד.

במרכז פרק ב עומד שיילוק, המלווה בריבית "הזר", היהודי, גיבור מחזהו של ויליאם שקספיר **הסוחר מוונציה**. שיילוק חווה גזענות ופגיעה יומיומית בכבודו על רקע השתייכותו למיעוט דתי נרדף ומושפל. התוצאה העולה מהמחזה כבלתי נמנעת היא צמיחתו של זעם שאינו ניתן לכיבוש ויצר נקם הרסני. לצד שיילוק מוצב סוחר הסוסים קולהאס, גיבור יצירתו הקלאסית של היינריך פון קלייסט **מיכאל קולהאס**. שיילוק וקולהאס, בנסיבות שונות מאוד, נדרשים להתמודדות

דומה מול מערכת חברתית ומשפטית שרירותית ומפלה. גם הפגיעה בכבודו של קולהאס, שמערכת משפט מושחתת חוסמת את גישתו אל בית המשפט, מולידה זעם. קולהאס הופך מאזרח שומר חוק לפורע חוק ורוצח אלים המשלם לבסוף בחייו. אציע שתי קריאות משלימות שלפיהן על אובדן כבוד קיצוני מסוג זה הן הפרט והן החברה משלמים מחיר כבד.

פרק ג עוסק בסיפורו של א"ב יהושע **מסע הערב של יתיר**, אשר מוצג כסיפור על קהילה נידחת הנדחקת אל קיום שקוף. זהו סיפור על התוצאות הרות האסון של שחיקה מתמשכת בכבודם של מי שהמערכת הכלכלית־פוליטית הדירה, מחיקה ודחיקה לעבר פריפריה נטולת אופק של צמיחה או שינוי.

במרכז **השער השני** ניצבת פגיעה בכבוד המתרחשת בשדה התעסוקה, על רקע השתייכות קבוצתית. בשער זה נביט בייצוגים ליחס מבזה, מקטין ומגביל במקום העבודה, המופנה כלפי המשתייכים ל"קבוצת שונים" או מי שנתפסים או מוגדרים "אחרות" או "אחרים". שלילת כבוד על רקע קבוצתי, גזעי, דתי או מיני חותרת תחת הזכות הבסיסית ביותר של כל אחד ואחת לכבודם כפרטים בחברה.

פרק א מתמקד בתודעתם פגועת הכבוד של מהגרים במדינת ישראל דרך שני סיפורים עכשוויים קצרים – **פעמיים** של בלה שייר ו**מטאטא** (**תוצאות המחקר**) מאת ליאוניד פקרובסקי. שני הסיפורים מנכיחים, בדרכם השונה והדומה, את תחושות הבושה, הבדידות וחוסר הנראות הנגזרות על מהגרים, את מעגלי אובדן הכבוד ואין המוצא שבהם ממקמת אותם החברה ואת הסיכויים הזעומים שלהם לפרוץ דרך אל חיים של כבוד, הגשמה וסיפוק.

פרק ב מציג מפגשים ספרותיים ומשפטיים בין נשים, עבודה ומאבק על כבוד. קטע מתוך **קופסה שחורה** של עמוס עוז מאפשר הצצה לעבר היחס אל נשים בצה"ל של שנות השבעים וממחיש את השינוי המהותי בתודעה הקולקטיבית ובהתייחסות המשפט להטרדה מינית שהתרחש מאז. אל מול מהפך תפיסתי זה מדגימה סצנה מתוך **המהפנט** של לארס קפלר (שם העט של כותבת וכותב שוודים) את הנוכחות העכשווית, הסמויה לעתים, של חוסר שוויון מהותי כלפי נשים ופגיעה בכבודן, דווקא דרך דמותה של מנכ"לית תאגיד עסקי בשוודיה המודרנית.

העבודה של אניבל חרקובסקי מתאר מצב חברתי־כלכלי משברי ואת ההשפלה וחוסר התוחלת במרוץ חסר הסיכוי של אישה אחת אחר מקום עבודה. חרקובסקי מתאר חברה שבה שלילת כבוד אנושי היא מחיר מובן מאליו למציאת עבודה ושימור מקום העבודה. הוא מציב לפנינו מראה המנכיחה את הסכנה בשוק עבודה הבנוי על פערי כוח אדירים בין מעסיקים למועסקים ומועסקות ומבליט את מיצובן הנחות של נשים בחברה כזאת. סצנה קצרה מתוך **העדינות** של דויד

פואנקינוס מייצגת התנהלות יומיומית של שוק עבודה מצליח ומודרני. קריאה בטקסט זה מאפשרת להצביע על סכנה נוספת – הפנמה וקבלה, בקרב הנשים עצמן, של התנהלות עסקית המייחסת להן מעמד של עובד מסוג אחר, מתאים פחות מגבר לקידום וחשוף יותר לפגיעות סמויות בכבוד, המתרחשות מדי יום ביומו במרחב התעסוקה.

הפרק האחרון בשער זה עוסק בפגיעה הייחודית בכבודן של נשים בזנות. באמצעות שני פסקי דין וקטע קצר מ**אלנבי** של גדי טאוב מצטייר הקלון החברתי הנגזר על נשים בזנות על ידי מערכת חברתית, כלכלית ומשפטית המתייגת אותן כנטולות כבוד.

השער השלישי מפנה מבט אל פגיעה בכבוד וכינון כבוד במסגרות של ארגונים היררכיים במובהק. פרק א עוסק בסיפורו הידוע של הרמן מלוויל **בארטלבי**. במרכז הסיפור אדם המועסק בעבודה שבה הוא משמש מעין מכונה המופעלת על ידי המעביד מתוך שלילת אנושיותו באופן שמוביל לעמדה קיצונית של סירוב עד מוות.

פרק ב מוביל למחוזות ההיררכיה הצה"לית. קטע מספרו של רון לשם **אם יש גן עדן** מייצג את המורכבות של שמירה על כבוד ואת חיוניותה גם, ודווקא, בארגון צבאי נוקשה. הוא מדגים כיצד כינון של רגישות וכבוד במסגרת זו מתבטא באיזון מורכב בין כוח וסמכות לבין אמפתיה ואיפוק.

פרק ג מציג שני טקסטים המתארים מפגש בין רופא לחולה. מדובר בשדה יומיומי מורכב המייצג פערי כוח ומידע, חרדה ופגיעוּת, ומציב את ההכרה בכבוד במרכז. **חדר מספר 10** של יהושע קנז מסרטט את עוצמת הפגיעה בכבוד הנוצרת כלאחר יד על ידי רופא משפחה במפגש עם מטופל קשיש. מול סצנה זו מוצב טקסט שכתב ד"ר גידי שטיין – תיאור עדין ופשוט לכאורה, המדגיש את הדרכים המעודנות שבאמצעותן ניתן להכיר בכבודם של מטופלים ואת עוצמתה של ההכרה בכבוד בסיטואציה רפואית.

הפרק האחרון עוסק במצבם של העובדות והעובדים המכונים "לא חוקיים" דרך ספרה של אבירמה גולן **אשה זרה**. הטקסט חושף את המנגנון החברתי המאפשר העסקה נרחבת של גברים ונשים בעבודות שמעטים היו בוחרים בהן בחירה חופשית – עבודות נטולות כבוד, תגמול ראוי או אופק של מימוש עצמי. עובדים אלה נשארים שקופים בעינינו שלנו, "המקומיים", ושקיפות זו מצמצמת את אנושיותם ומכרסמת בכבודם. הקשב המתאפשר דרך גיבורת הסיפור חותר תחת האפשרות של אי־ראיית הזולת "הלא חוקי".

אני מבקשת להודות לפרופ׳ מרדכי קרמניצר על שהזמין אותי לחשוב ולכתוב על הקשרים שבין ספרות, משפט וכבוד ועל הערותיו מרחיבות הדעת. תודה למכון הישראלי לדמוקרטיה ולצוותו על התמיכה והעידוד הרצופים במהלך העבודה. ותודה מיוחדת לעו״ד מרוה איש־עם, שליוותה אותי מתחילת החשיבה על הפרויקט ולכל אורכו, בדקות הבחנה וחוכמה.

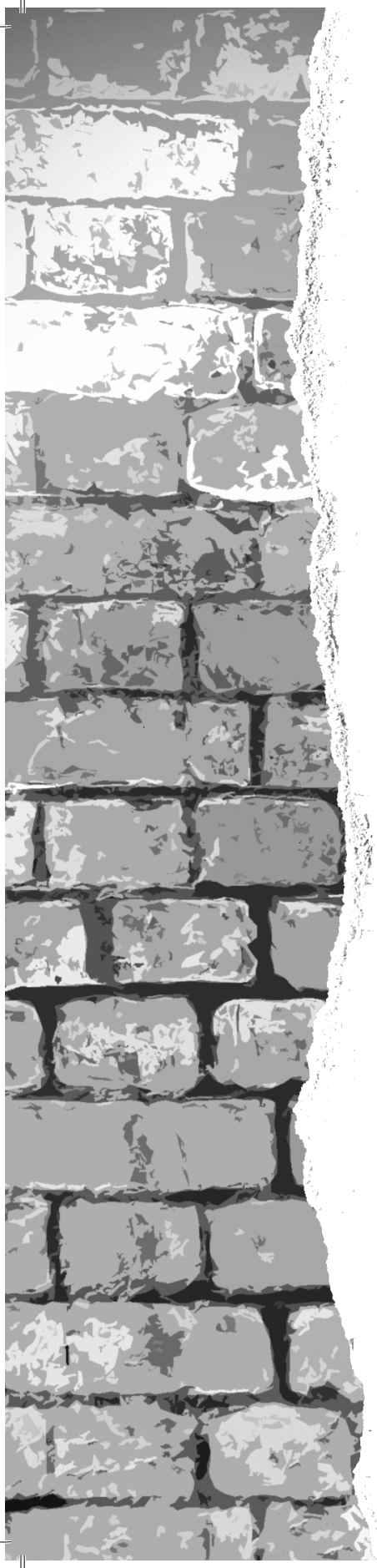

שער ראשון

על שררה וחוק, אובדן כבוד ונקמה

פרק א

לפני החוק ומאחוריו

לפני החוק, פרנץ קפקא[15]

לפני החוק עומד שומר סף. אל השומר הזה בא בן כפר ומבקש רשות להיכנס אל החוק. אבל שומר הסף אומר שעכשיו אין הוא יכול להרשות לו להיכנס. האיש חושב רגע ושואל אם יורשה לו להיכנס אחר כך. "אולי", אומר השומר, "אבל עכשיו לא". מאחר שהשער אל החוק פתוח כתמיד והשומר זז הצידה, האיש מתכופף כדי להציץ דרך השער פנימה. השומר רואה זאת והוא צוחק ואומר: "אם זה מושך אותך כל כך נסה להיכנס בכל זאת, למרות האיסור שלי. אבל שים לב: אני חזק מאוד. ואני איני אלא אחרון השומרים, ובין אולם לאולם עומדים שומרי סף שכל אחד חזק מחברו. וכבר השומר השלישי מראו קשה מנשוא אפילו לי". קשיים כאלה לא צפה בן הכפר: החוק הרי חייב להיות פתוח לפני כל ובכל עת, הוא אומר בליבו, אבל עכשיו, כשהוא בוחן ביתר עיון את שומר הסף במעיל הפרווה שלו, את אפו המחודד הגדול, את זקנו הטאטרי השחור, הארוך והקלוש, הוא מחליט בכל זאת שמוטב לו לחכות עד שירשה לו להיכנס. שומר הסף נותן לו שרפרף ומושיבו בצד הפתח. שם הוא יושב ימים ושנים. פעמים רבות הוא מנסה לקבל רשות להיכנס ומלאה את שומר הסף בהפצרותיו. לא פעם השומר חוקר אותו קצרות, שואל אותו על מולדתו ועל דא ועל הא, אבל מתוך שוויון נפש, כדרכם של אדונים רמי מעלה, ובסוף הוא שב ואומר לו תמיד שעדיין אינו יכול להרשות לו להכנס. האיש, שהצטייד היטב לקראת מסעו, משתמש בכל מה שיש לו, יקר ככל שיהיה, כדי לשחד את שומר הסף, והשומר אמנם אינו מסרב לקחת כלום, אבל כבכל פעם הוא אומר: "אני מסכים לקחת את זה רק כדי שלא תחשוב שהיה משהו שיכולת לעשות ולא עשית". במשך השנים הרבות האיש מתבונן בשומר הסף כמעט בלי הרף. הוא שוכח את שאר השומרים והשומר הראשון הזה הוא בעיניו המכשול היחיד החוסם בפניו את הכניסה אל החוק. הוא מקלל את מזלו הביש, בשנים הראשונות בקול רם ובלי מעצורים, ואחר כך, כשהוא מזדקן, הוא רק רוטן בינו לבין עצמו. הוא נהיה ילדותי, ומאחר שמתוך ההסתכלות רבת השנים בשומר הסף גילה גם את הפרעושים שבצווארון פרוותו, הוא מבקש גם מהפרעושים לעזור לו ולהזיז את השומר מדעתו. לבסוף ראייתו

15 "לפני החוק" שולב בפרק התשיעי של **המשפט** והתפרסם גם כסיפור עצמאי. הנוסח כאן, בתרגומה של אילנה המרמן, ראה אור בקובץ הסיפורים **רופא כפרי** (עם עובד, 2000).

נחלשת ושוב אין הוא יודע אם באמת החושך רב יותר סביבו או רק עיניו הן שמתעתעות בו. אבל עכשיו אין ספק שהוא רואה באפלולית כמין זוהר המפציע בעד שער החוק ואינו כבה. ימיו ספורים עתה. לפני מותו, כל הניסיונות שהתנסה בהם במשך כל הזמן מתלכדים בראשו לשאלה אחת שעדיין לא שאל את שומר הסף. הוא רומז לו, משום שאינו יכול עוד לזקוף את גופו המאובן. השומר נאלץ להתכופף אליו הרבה, כי הפרש הגובה ביניהם השתנה מאוד לרעת האיש. "מה עוד אתה רוצה לדעת?" השומר שואל, "אינך יודע שֹבעה" – "הרי כל בני האדם שואפים אל החוק," האיש אומר, "ואיך זה שכל השנים הרבות האלה לא ביקש איש זולתי רשות להיכנס?" השומר רואה שהאיש כבר נוטה למות וכדי שעוד יגיע אל חוש השמיעה הגווע שלו הוא מרעים אליו בקולו: "שום איש זולתך לא היה יכול לקבל רשות להיכנס לכאן, כי הכניסה הזאת נועדה רק לך, עכשיו אני הולך לסגור אותה".

בספטמבר 2012 מלאו מאה שנה לטקסט הקצר והחידתי המכונה **לפני החוק**. בשנים שחלפו מאז נכתב רכש לעצמו **המשפט**, היצירה שבה משולב **לפני החוק**, מעמד של אחד החיבורים הספרותיים החשובים שנוצרו במאה העשרים. **לפני החוק** זכה בשלל פרשנויות וקריאות, שקשרו אותו, בין היתר, לתאולוגיה, לפסיכואנליזה ולפילוסופיה. יש הרואים בו סיפור של החמצה ואוזלת יד אישית, ואילו אחרים מוצאים בו תיאור של כישלון קבוע מראש הטבוע במצב האנושי. מגוון הפרשנויות לא הובילו לעבר פענוח. קל להסכים עם מבקר הגורס, ברשימה הסוקרת שורה של ספרי מחקר חדשים שהתפרסמו לכבוד יובל המאה של **המשפט**, כי "נראה שהיום לא התקרבנו להבנת היצירה יותר מכפי שקוראיה הראשונים התקרבו להבנה כזו".[16]

דווקא חוסר הוודאות המתמשך באשר לתשובה על השאלה "מה בדיוק רצה קפקא לבטא?" משמש סוג של תמריץ לעיון וחקירה מתמשכים במשמעויות העולות מהטקסט החידתי שהניח לפנינו.

יצירה גדולה ניכרת בכוחה להשתנות בתודעת הקוראות והקוראים. כך מתאר עגנון את היכולת הזו:

> והרי אתם יודעים כוחם של ספרים טובים, לעולם אין יוצאים מהם ריקם. כל ספר שפותחים בו מוצאים בו מה שלא מצאו בו קודם. ואפילו קראו בו פעמים הרבה, ואפילו יודעים אותו על פה כיון שחוזרים וקוראים בו מגיד לך חדשות. בין שכיוון להם המחבר בין שלא כיוון להן מקופלות הן באותיות.[17]

ואכן, דמותו של בן הכפר ב**לפני החוק** נשתנתה במרוצת השנים בקריאותיי. הכעס שעורר בי בגין חוסר אומץ והשלמה פסיבית עם דבר הרשות התפוגג בד בבד עם ההכרה בכך שלא עמדה לפניו יכולת ממשית לבחור; שנשללה ממנו אפילו מראית העין של בחירה חופשית.

לכאורה, האיש יכול לנסות לגבור על השומר, ואם יצליח – לפרוץ פנימה ולקוות שיצליח לגבור גם על השומרים החזקים יותר המצפים לו. אלא שלא מדובר כאן בבחירה אמיתית. כאשר מעמידים לפני אדם אפשרות מסוכנת עד אימה, וכאשר מבהירים לו כי תוצאת בחירתו תהיה הפעלת אלימות נגדו, הבחירה החופשית נשללת. בקריאה המאוחרת לא נתפסה יותר הימנעותו של האיש מהכפר

16 Gabriel Josipovici, "It Must End in the Inexplicable," *Times Literary Supplement*, September 5, 2012, p. 7 (התרגום שלי).

17 שמואל יוסף עגנון, **שירה** (שוקן, 1971), עמ' 292.

מניסיון להכנעה פיזית של השומר כפרי של בחירה חופשית, אלא כייצוג של שלילת הבחירה.

בקריאה זו הרשות היא מושא הכעס, **ולפני החוק** הופך מסיפור על החמצה אישית או של גזרת גורל כלל־אנושית לסיפור על כוחה המצמית של שרירות מוסדית. זוהי קריאה המתמקדת לא בפעולתו ובבחירותיו של בן הכפר, אלא בהתנהלותה של שררה שבידיה סמכות וכוח. את סיפור התנהלותה של אותה שררה אפשר לכנות "מאחורי החוק". הנה הסיפור האלטרנטיבי שאני מציעה, מתוך השלמת פערים שהחירות הפואטית מתירה, ואולי אפילו מעודדת:

> מאחורי החוק יש סמכות, ושררה הרתומה אליה, וְישוּבים שם אנשים הממונים על הפעלתה ופרשנותה. הם אמורים לטפל בבקשותיהם של מי שמבקשים לממש את זכותם לגישה אל החוק. האוחזים במושכות הסמכות הציבו לפני כל אחד מפתחי החוק שומרים והורו להם להפוך את הכניסה אל החוק לבלתי אפשרית. תובענית, משעממת עד מוות, כפוית טובה ומעוטת הטבות היא משרת שומר בשער החוק, ורק מי שאין בידם כל בֵּרֵה נכפים לעסוק בה.
>
> רוב המבקשים להיכנס אל החוק נתקלים בשומרים המונעים את כניסתם. משום כך הם מוותרים וחוזרים על עקבותיהם. בן כפר אחד נהג אחרת. הוא הגיע לאחד השערים, ומשפעל השומר על פי ההנחיות שקיבל משולחיו וסירב להכניסו, המשיך בן הכפר לעמוד על שלו והכריז על שביתת שבת ליד השער, כאקט של מחאה שהחליט להתמיד בה עד אשר יורשה להיכנס. "החוק הרי חייב להיות פתוח לפני כול ובכל עת", חזר והסביר לשומר.
>
> עיקשותו התקיפה של בן הכפר עוררה אהדה בלבו של השומר. הוא מצא עבור האיש שרפרף, הושיב אותו לצדו ושוחח עמו לפרקים. בכל אחת מההזדמנויות הנדירות שבהן פקד את משמרתו הבודדת ממונה, הזכיר השומר את בקשתו התלויה והעומדת של בן הכפר. אך ההנחיות לא השתנו.
>
> עם הזמן התפתחה והתעצמה בין בן הכפר לשומר סולידריות ואף תבנית של שיח: זה מַתמיד בדרישתו להיכנס אל החוק, וזה מַתמיד בסירובו, ובין לבין הם שחים על דא ועל הא. השנים חלפו, והשניים הזדקנו זה לצד זה. כשבן הכפר נטה למות, ניסה השומר לדבר שוב על לב מפקדו שיתיר לו סוף־סוף לפתוח את השער לפני מי שהיה

> לידידו. אך זה סירב ואף הורה לפקודו לסגור את השער, שהפך בינתיים לסמל של מחאה שקטה ומתמדת, באופן סופי.
> לפני שהוא סוגר את השער ומסתלק, השומר אומר לבן הכפר, ובעיניו הזקנות דמעות: "אתה לא תיכנס לכאן. ושום איש זולתך לא יקבל רשות להיכנס לכאן, כי הכניסה הזאת נועדה רק לך, עכשיו אני הולך לסגור אותה".

הקריאה הזאת מבקשת להתמקד פחות בשתי הדמויות הפועלות בקדמת הסיפור, בן הכפר והשומר, ויותר בגורם הנעלם הנמצא מאחור; באוחזים בכוח, בסמכות ובשררה, שביכולתם להציב שומרי סף ולעצב את היכולת של יחידים ואת סיכוייהם לצלוח את שומרי הסף.

השומר ובן הכפר הם כלי משחק בידי סמכות נעלמה; בידי שרירות שאינה מחויבת במתן דין וחשבון או הסברים וצידוקים לפעולותיה ושבכוחה להציב שומרי סף. בסיפור החלופי שהצעתי בן הכפר אינו תמים ואינו מחוסר ידע באשר לזכויותיו, ושומר הסף אינו איש אטום או רע. בן הכפר יודע: "החוק הרי חייב להיות פתוח לפני כול ובכל עת", והשומר יודע שבן הכפר צודק. בן הכפר והשומר אינם יריבים. שניהם לכודים בחיים נטולי כבוד ואוטונומיה, ללא סיכוי אמיתי להיטיב את מצבם באמצעות בחירה אישית. שניהם כפופים לשררה פוגענית נתמכת משפט.

שיאה של הפגיעה הוא התפירה של החוק על פי מידותיו של הנתין. "שום איש זולתך לא היה יכול לקבל רשות להיכנס לכאן, כי הכניסה הזאת נועדה רק לך", אומר השומר לאיש מהכפר. הנורמה, שמטרתה הבלעדית הייתה להקים שער החסום למעבר בפני האדם היחיד הרוצה לעבור דרכו, היא היפוכו של חוק ראוי, המאופיין בכלליות שלו ובתחולתו השווה על הכול. אי־הידיעה המוחלטת של הפרט, הן באשר למקור הסמכות של החוק, הן באשר לתוכנו והן באשר לתחולתו, מציבה את הפרט במצב של פגיעה מתמדת בכבוד האדם שלו.

השומר, כמו בן הכפר, נידון לחיים מונוטוניים, נטולי אופק ונטולי כבוד בעומדו בפתח שער סגור. גם בן הכפר וגם השומר הם קורבנות של רשות, ארגון או סמכות עליונה, חסרת פנים, המונעת כניסה אל חדריה ונמנעת באופן מוחלט מהקצאת קשב למתדפקים על דלתה.

על פי הקריאה הזאת הסיפור משקף את הפגיעה האנושה בכבוד האישה והאיש הצומחת משררה שמקימה שומרי סף בלי להכיר באחריות שיש לה כלפי הכפופים לה; שררה שמאלצת את הכפופים לה לחיות חיים נטולי כבוד ונטולי אפשרות לשינוי. קפקא הצליח ללכוד את איכותה המצמררת של שררה כזו.

פרק ב

שיילוק וקולהאס: שלילת כבוד ונקמה

מתוך **הסוחר מוונציה**, ויליאם שקספיר[18]

(ונציה. באים סאלריו וסולאניו)

סולאניו וּבְכֵן, מֶה חָדָשׁ בָּרִיאַלְטוֹ?

סאלריו עוֹד מִתְגַּלְגֶּלֶת שָׁמָּה בְּלִי מַעֲצוֹרִים הַשְׁמוּעָה עַל אֳנִיָּה אַחַת עָמוּסָה מִטְעָן יָקָר שֶׁנִּטְרְפָה בְּמִצָּרֵי הַיָּם. הַגּוּדְווִינִים – כָּךְ נִדְמֶה לִי, קוֹרְאִים לַמָּקוֹם הַהוּא – שִׁרְטוֹן מְסֻכָּן מְאֹד וְזוֹרֵעַ מָוֶת, וְאוֹמְרִים שֶׁגְּווִיּוֹתֵיהֶן שֶׁל הַרְבֵּה אֳנִיּוֹת גְּדוֹלוֹת קְבוּרוֹת שָׁם, אִם הָרַכְלָנִית הַזֹּאת, הַשְׁמוּעָה, מְדַבֶּרֶת אֱמֶת.

סולאניו הַלְוַאי שֶׁיִּתְבָּרֵר שֶׁהִיא מְשַׁקֶּרֶת עַכְשָׁו, הָרַכְלָנִית הַזְּקֵנָה, כְּמוֹ בְּשָׁעָה שֶׁהִיא מְכַרְסֶמֶת קִנָּמוֹן אוֹ מְשַׁכְנַעַת אֶת הַשְּׁכֵנוֹת שֶׁלָּהּ לְהַאֲמִין שֶׁהִיא מְיַלֶּלֶת מֵעֹמֶק הַלֵּב עַל מוֹת בַּעֲלָהּ הַשְּׁלִישִׁי. אֲבָל נָכוֹן הוּא, בְּלִי לְהִשְׁתַּמֵּשׁ בִּמְלִיצוֹת וּבְלִי לַחֲרֹג מִגְּבוּלוֹת הַדִּבּוּר הַפָּשׁוּט, נָכוֹן הוּא שֶׁאַנְטוֹנְיוֹ הַטּוֹב, אַנְטוֹנְיוֹ הַיָּשָׁר – הָהּ, אִלּוּ הָיָה לִי תֹּאַר שֶׁיִּתְלַוֶּה בְּהַצָּלָחָה לְשֵׁם שֶׁלּוֹ!

סאלריו דַּי, נְקֻדָּה!

סולאניו מָה? מָה אַתָּה אוֹמֵר? – כֵּן, הַסּוֹף הוּא שֶׁאָבְדָה לוֹ אֳנִיָּה.

סאלריו וְהַלְוַאי שֶׁזֶּה יִהְיֶה הַסּוֹף לְכָל הָאֲבֵדוֹת שֶׁלּוֹ.

סולאניו בֹּא וְנֵאָמַר אָמֵן לִפְנֵי שֶׁהַשָּׂטָן יִפְתַּח לָנוּ אֶת פִּיו, כִּי הִנֵּה הוּא מוֹפִיעַ בִּדְמוּת יְהוּדִי.

(בא שיילוק)

סַפֵּר לָנוּ שַׁיְלוֹק, מֶה חָדָשׁ אֵצֶל הַסּוֹחֲרִים?

שיילוק אַתֶּם יְדַעְתֶּם, אִישׁ לֹא יָדַע יוֹתֵר, אִישׁ לֹא יָדַע יוֹתֵר מִכֶּם כֵּיצַד בִּזְתִּי בָּרְחָה לָהּ מִן הַבַּיִת.

סאלריו כֵּיצַד בִּזְתְּךָ פָּרְחָה לָהּ מִן הַבַּיִת? בְּוַדַּאי! אֲנִי מְצַדֵּי יָדַעְתִּי גַּם אֶת הַחַיָּט שֶׁעָשָׂה לָהּ כְּנָפַיִם לִפְרֹחַ בָּהֶן.

סולאניו וְשַׁיְלוֹק מְצַדֵּו יָדַע שֶׁהַצִּפּוֹר צִמְחָה לָהּ נוֹצוֹת, וְאָז טִבְעָן שֶׁל כָּל הַצִּפֳּרִים לִנְטֹשׁ אֶת הַקֵּן וְלָעוּף.

18 ויליאם שקספיר, **הסוחר מוונציה** (אברהם עוז מתרגם, הקיבוץ המאוחד, 1997, מהדורה שלישית), מערכה שלישית, תמונה א', עמ' 88.

שיילוק הַלְוַאי שֶׁנִּשְׁמָתָהּ תָּעוּף עַל כֵּן יָשָׁר לְגֵיהִנּוֹם.

סאלריו בְּוַדַּאי, אִם הַשָּׂטָן יִהְיֶה שׁוֹפֵט לָהּ.

שיילוק בָּשָׂר וָדָם שֶׁלִּי! אֵיךְ זֶה תִּתְקוֹמֵם בִּי!

סולאניו תִּתְבַּיֵּשׁ לְךָ, פֶּגֶר זָקֵן. בְּגִיל כָּזֶה הוּא מִתְקוֹמֵם עֲדַיִן?

שיילוק אָמַרְתִּי שֶׁבִּתִּי בַּשַּׂר וָדָם שֶׁלִּי!

סאלריו הַהֶבְדֵּל בֵּין הַבָּשָׂר שֶׁלְּךָ וְהַבָּשָׂר שֶׁלָּהּ גָּדוֹל יוֹתֵר מִן הַהֶבְדֵּל בֵּין הַפֶּחָם לְבֵין הַשֶּׁנְהָב, וְהַהֶבְדֵּל בֵּין הַדָּם שֶׁלָּכֶם גָּדוֹל מִזֶּה שֶׁבֵּין הַיַּיִן הָאָדֹם וְיֵין הָרַיְן. אֲבָל אֻמַּר לִי: שָׁמַעְתָּ אִם אָבְדָה לוֹ לְאַנְטוֹנְיוֹ אֲנִיָּה בַּיָּם?

שיילוק הִנֵּה עוֹד עֵסֶק בִּישׁ שֶׁהִזְדַּוֵּג אֵלָי: פּוֹשֵׁט רֶגֶל, בַּזְבְּזָן, שֶׁכְּמְעַט לֹא יָעֵז לְהַרְאוֹת אֶת פָּרְצוּפּוֹ בְּרִיאַלְטוֹ; הַקַּבְּצָן הַזֶּה, שֶׁהָיָה מוֹפִיעַ לוֹ בָּשׁוּק מְגֻנְדָּר וּמְלֻקָּק – שֶׁיִּדַּאַג לַשָּׁטָר שֶׁלּוֹ! גַּזְלָן הָיָה קוֹרֵא לִי, מַלְוֶה בְּרִבִּית – שֶׁיִּדַּאַג לַשָּׁטָר שֶׁלּוֹ! הָיָה מַלְוֶה כֶּסֶף תְּמוּרַת חֶסֶד נוֹצְרִי – שֶׁיִּדַּאַג לַשָּׁטָר שֶׁלּוֹ!

סאלריו אֲבָל אֲנִי בָּטוּחַ שֶׁאִם יְאַחֵר לְשַׁלֵּם, לֹא תִּקַּח מִמֶּנּוּ אֶת לִיטְרַת הַבָּשָׂר – לְשָׁם מָה הִיא לְךָ?

שיילוק לְהַשְׁלִיךְ אוֹתָהּ פִּתְיוֹן לְדָגִים! אִם שׁוּם דָּבָר אַחֵר לֹא יִשְׂבַּע מִן הַבָּשָׂר שֶׁלּוֹ, הַנְּקָמָה שֶׁלִּי תִּשְׂבַּע מִמֶּנּוּ. הוּא הֵמִיט עָלַי חֶרְפָּה, הוֹצִיא מִבֵּין יָדַי חֲצִי מִילְיוֹן, צָחַק לְכָל הֶפְסֵד שֶׁלִּי, לָעַג לִרְוָחַי, חֵרֵף אֶת עַמִּי, הִכְשִׁיל אַתְּ עֲסָקַי, צִנֵּן אֶת יְדִידַי, הִלְהִיב אֶת שׂוֹנְאַי, וּמִפְּנֵי מָה עָשָׂה לִי אֶת כָּל אֵלֶּה? יְהוּדִי אֲנִי. וְאֵין לִיהוּדִי עֵינַיִם? אֵין לִיהוּדִי יָדַיִם, אֵיבָרִים, צוּרָה, חוּשִׁים, מַאֲוַיִים, רְגָשׁוֹת? וְלֹא כְּמוֹ הַנּוֹצְרִי מַאוֹתוֹ הַלֶּחֶם הוּא אוֹכֵל, בְּאוֹתָם כְּלֵי נֶשֶׁק הוּא נִפְצַע, בְּאוֹתָן מֻחֲלוֹת הוּא מִתְיַסֵּר, בְּאוֹתָן רְפוּאוֹת הוּא מִתְרַפֵּא, בְּאוֹתוֹ קַיִץ חַם לוֹ וּבְאוֹתוֹ חֹרֶף קַר לוֹ? אִם תִּדְקְרוּ אוֹתָנוּ לֹא נָזוּב דָּם? אִם תְּדַגְדְּגוּ אוֹתָנוּ לֹא נִצְחַק? אִם תָּרְעִילוּ אוֹתָנוּ – לֹא נָמוּת? וְאִם תִּתְעַלְּלוּ בָּנוּ – הַאִם לֹא נִתְנַקֵּם? אִם אָנוּ דּוֹמִים לָכֶם בְּכָל הַשְּׁאָר – הִנֵּה נִדְמֶה לָכֶם גַּם בָּעִנְיָן הַזֶּה. אִם יְהוּדִי פּוֹגֵעַ בְּנוֹצְרִי, לְאֵיזֶה חֶסֶד יְזֻכֶּה מִיָּדָיו? נְקָמָה! וְאִם נוֹצְרִי פּוֹגֵעַ בִּיהוּדִי, לְאֵיזֶה שֵׁפֶל רוּחַ יְצַפֶּה מִמֶּנּוּ, עַל פִּי הַמּוֹפֵת הַנּוֹצְרִי? שׁוּב, נְקָמָה! אֶת הַנְּבָלָה שֶׁתְּלַמְּדוּ אוֹתִי אוֹצִיא לַפּוֹעַל, וְגַם אִם יִקְשֶׁה עָלַי, אַגְדִּיל עוֹד לַעֲשׂוֹת בָּהּ יוֹתֵר מִכָּל אֲשֶׁר לָמַדְתִּי.

מתוך מיכאל קולהאס, היינריך פון קלייסט[19]

אחר כך סיפר לליסְבֶּת אשתו את השתלשלות העניינים ואת הנסיבות במלואן, העמידה על נחישותו לתבוע צדק פומבי, ושמח לראות שהיא מחזקת אותו בכוונתו זו מעומק לבה. היא אמרה שנוסעים רבים אחרים, אולי סבלניים פחות ממנו, עוד יעברו על פני המצודה הזאת; ושמלאכת קודש היא לשים קץ לאי־סדרים כגון אלה; וכי תמצא דרך לחסוך את הכסף הדרוש לניהול משפטו. קולהאס קרא לה אשת חיל, כילה כל אותו יום ואת יום המחרת בחברתה ובחברת ילדיו, וברגע שעסקיו איפשרו לו, יצא לדרֶזדן להגיש את קובלנתו בבית־הדין.

כאן, בעזרת משפטן מלומד שהכיר, ניסח קובלנה, תיאר בה בפרוטרוט את הפשע שפשע היונקר וֶנצֶל פון טרוֹנקֶה הן כלפיו והן כלפי הֶרסֶה משרתו, ותבע את ענישתו כחוק, את החזרת הסוסים למצבם הקודם, וכן פיצוי על הנזק שנגרם לו ולמשרתו. מבחינה משפטית היה זה אכן מקרה מובהק. העובדה שהסוסים הוחזקו באורח בלתי־חוקי העמידה את כל היתר באור ברור; וגם לו רצה מישהו להניח שהסוסים חלו רק בדרך מקרה, עדיין היה צדק בדרישתו של סוחר הסוסים להשיבם לו כשהם בריאים. בשהותו בעיר הבירה גם לא חסרו לקולהאס ידידים, שהבטיחו להירתם ולסייע לענייננו; הודות לסחר הסוסים הנרחב שניהל קנה לו חוג מכרים, ובזכות יישוב־הדעת שניחן בו בעבודתו רכש את רצונם הטוב של החשובים באנשי המדינה. הוא הסב בשמחה פעמים אחדות אל שולחנו של עורך־הדין שלו, איש נכבד כשלעצמו; הפקיד אצלו סכום כסף לכיסוי הוצאות המשפט; וכעבור כמה שבועות, אחרי שהלה הפיח בו ביטחון מלא באשר לתוצאות משפטו, שב אל ליסבֶּת אשתו, לקוֹלהאזֶנבּריק. אף על פי כן נקפו חודשים והשנה עמדה לחלוף, ועדיין לא קיבל מסקסוניה אפילו אישור על הקובלנה שהגיש, שלא לדבר על פסק דין. אחרי ששב וכתב כמה פעמים לבית הדין, פנה לפרקליטו במכתב אישי ושאל מה גורם לעיכוב כה ממושך; ואז נודע לו שקובלנתו בבית הדין בדרזדן נגנזה בהוראה חשאית מגבוה. לשאלתו המשתאה של סוחר הסוסים לסיבת הדבר, כתב לו הפרקליט כי היונקר ונצל פון טרוֹנקֶה הוא קרוב משפחתם של שני יונקרים, הֶינְץ וקוּנְץ פון טרוֹנקֶה. שהראשון ביניהם הוא שר המשקים של השליט, ואילו השני הוא אפילו ראש הלשכה שלו. הוא יעץ לו עוד לנסות להחזיר לעצמו את סוסיו שבמצודת טרוֹנקֶה בלי לערב בדבר את בית הדין; הניח לו להבין כי נראה שהיונקר, השוהה כעת בעיר הבירה, הורה לאנשיו למסור אותם לידיו; ולסיום ביקש כי גם אם אין הוא מסתפק בדברים האלה, לפחות אל נא יטריח אותו בהוראות נוספות בעניין זה.

19 היינריך פון קלייסט, **קולהאס ואחרים** (רן הכהן מתרגם, הקיבוץ המאוחד, 2002), עמ׳ 52.

התמונה הראשונה במערכה השלישית של הסוחר מוונציה מפגישה אותנו עם שני ידידים המשוחחים בריאלטו בוונציה – סולאניו וסאלריו.

בעוד הם דנים בצרה שנתרגשה על חבר שלישי – אנטוניו הטוב והישר שאוניית העמוסה בסחורות טבעה – קרב ובא שיילוק, אותו "שטן בדמות יהודי", כדימויו של סולאניו.

שיילוק מדבר, בלב מורתח, על צרתו שלו. בתו ג'סיקה ברחה מהבית עם אהובה הנוצרי לורנצו. הוא אינו יודע שסולאניו וסאלריו מודעים היטב למצב הדברים ואף סייעו לזוג הבורח.

במערכה הקודמת כבר שוחחו השניים על העניין. "היהודי המנוול הזעיק את הדוכס בקול צווחות ושבר", לועג סולאניו ומוסיף:

מֵעוֹלָם עוֹד לֹא שָׁמַעְתִּי פֶּרֶץ רְגָשׁוֹת
כֹּה מְבֻלְבָּל, כֹּה זָר, מַחֲרִיד וּמְסֻכָּסָךְ
כְּיִלְלוֹת הַיְהוּדִי הַכָּלֶב
בִּרְחוֹבוֹת הָעִיר.[20]

במערכה השלישית מצליחים השניים להפיק מעצמם מנה נוספת של לעג ושמחה לאיד, המוגשת עתה לשיילוק ישירות.

"כֵּיצַד בִּתְּךָ פָּרְחָה לָהּ מִן הַבַּיִת? בְּוַדַּאי! אֲנִי מִצִּדִּי יָדַעְתִּי גַּם אֶת הַחַיָּט שֶׁעָשָׂה לָהּ כְּנָפַיִם לִפְרֹחַ בָּהֶן", מרמז סולאריו למעורבותו במזימת הבריחה.

סולאניו מוסיף תגובה רגישה משלו: "תִּתְבַּיֵּשׁ לְךָ, פֶּגֶר זָקֵן".

שיילוק אינו מופתע.

הוא מורגל בחיים נטולי אמפתיה, שבהם הוא משמש מושא תמידי ללעג, עלבונות, יריקות ושנאה.

במערכה הראשונה, כשאנטוניו מבקש את ההלוואה המפורסמת ביותר בתולדות הספרות ובתולדות דיני החוזים, מזכיר לו שיילוק את מצב היחסים ביניהם:

20 שקספיר, **לעיל** הערה 18, מערכה שנייה, תמונה ח', עמ' 81.

"שַׁיְלוֹק, תֵּן לָנוּ כֶּסֶף". כָּךְ אוֹמֵר
אַתָּה, אַתָּה שֶׁלֵּחָתְךָ רוֹקַנְתָּ
עַל זְקָנִי, וְשֶׁבָּעַטְתָּ בִּי
כְּשֵׁם שֶׁתִּגְרֹשׁ כְּלַבְלָב עָזוּב
מֵעַל מִפְתַּן בֵּיתְךָ.

כל זאת, ממשיך שיילוק ומתאר, נשא דומם:

נָשָׂאתִי זֹאת בְּמִשְׁיכַת כָּתֵף
דּוֹמֶמֶת, כִּי הָסֵבֶל הָאִלֵּם
הוּא תַּו הֶכֵּר לִבְנֵי שִׁבְטִי כּוּלָּם.

ועתה הוא מציג לפני אנטוניו שאלה: למה אני אמור לסייע לך? למה לי לעזור למי שהשפיל אותי ופגע בכבודי בשיטתיות? ובמילותיו של שקספיר:

"וְכִי אֶפְשָׁר שֶׁכֶּלֶב בֶּן כִּלְאַיִם
יַלְוֶה לְמִי שְׁלֹשָׁה אַלְפֵי דוּקָטִים?"
אוֹ שֶׁמָּא אֶשְׁתַּחֲוֶה אַפַּיִם אַרְצָה
וּבְקוֹל נִכְנָע, כְּעֶבֶד מִתְחַנֵּן,
קְצַר נְשִׁימָה, וּבְלַחַשׁ מִתְרַפֵּס
אֹמַר:
"אָדוֹן רַב חֶסֶד, בְּיוֹם דָּלֶת שֶׁעָבַר
יָרַקְתָּ בִּי; בְּיוֹם כָּזֶה בָּעַטְתָּ בִּי
וּבְאַחֵר קָרָאתָ לִי רֹאשׁ כֶּלֶב;
וְעַל חֲסָדֶיךָ אֵלֶּה הֵא לְךָ
סְכוּם כֶּסֶף זֶה וְזֶה בְּהַלְוָאָה?"[21]

כידוע, בסופו של דבר, משיקוליו שלו, נעתר שיילוק ומלווה לאנטוניו את הסכום. כדי לקבל את הכסף חותם אנטוניו על שטר התחייבות שבו הוא מתחייב לתת לשיילוק ליטרה מבשרו אם לא יצליח לפרוע את ההלוואה במועד. טביעת אוזנייתו מעמידה את אנטוניו לפני הצורך לפרוע את השטר.

21 **שם**, מערכה ראשונה, תמונה ג', עמ' 56.

נשוב עתה לשיחה שבין שיילוק לסולאריו וסולאניו, בריאלטו של ונציה, שבה עולה לראשונה עניין פירעון השטר. סולאריו מעדכן את שיילוק בדבר טביעת האונייה של אנטוניו ובדבר חדלות הפירעון שאנטוניו נקלע אליה.

אתה ודאי לא מתכוון לקחת מאנטוניו ליטרה מבשרו, הוא אומר לשיילוק. לשם מה לך ליטרת בשר כזאת?

שיילוק עונה במונולוג המפורסם המכונה "יהודי אני":

יְהוּדִי אֲנִי. וְאֵין לַיְהוּדִי עֵינַיִם? אֵין לַיְהוּדִי יָדַיִם, אֵיבָרִים,
צוּרָה, חוּשִׁים, מַאֲוַיִים, רְגָשׁוֹת? וְלֹא כְּמוֹ הַנּוֹצְרִי מֵאוֹתוֹ
הַלֶּחֶם הוּא אוֹכֵל, בְּאוֹתָם כְּלֵי נֶשֶׁק הוּא נִפְצָע, בְּאוֹתָן מַחֲלוֹת
הוּא מִתְיַסֵּר, בְּאוֹתָן רְפוּאוֹת הוּא מִתְרַפֵּא, בְּאוֹתוֹ קַיִץ חַם
לוֹ וּבְאוֹתוֹ חֹרֶף קַר לוֹ? אִם תִּדְקְרוּ אוֹתָנוּ – לֹא נָזוּב דָּם?
אִם תְּדַגְדְּגוּ אוֹתָנוּ – לֹא נִצְחַק? אִם תַּרְעִילוּ אוֹתָנוּ – לֹא נָמוּת?
וְאִם תִּתְעַלְּלוּ בָּנוּ – הָאִם לֹא נִתְנַקֵּם?[22]

המונולוג הזה ממחיש בעוצמה את עומק הכאב שבנפשו של שיילוק. הוא מספר על חיים שלמים שלאורכם סופג אדם לעג, השפלה ואפליה הפוגעים פגיעה אנושה בכבודו, ההופכים אותו לפצע מהלך. בסוף המונולוג מתחוור שאי־מימושה הרצוף של התביעה לכבוד הצמיח אצל שיילוק את הדחף שאינו רוצה וגם אינו מסוגל לכבוש – נקמה.

קשה להציע לשיילוק הנמקה חזקה שמכוחה כדאי לו לחזור לעמדה של משיכת כתף ו"סבל אילם".

קשה להטיף למי שתביעתו הצודקת לכבוד אנושי נשללת בשיטתיות להימנע מנקמה, משום שוויתור על הזכות – נטילת ליטרת הבשר – מהווה, במקרה הזה, פגיעה אנושה בזכות לכבוד.

הכוונה להתנקם על חיים נטולי כבוד על ידי חיתוך בשרו של אנטוניו מעוררת חלחלה. אבל המחזה של שקספיר חושף, לצד האכזריות ותאוות הנקם של שיילוק, גם את החברה שהפכה אותו לאדם הנגוע באלה.

זוהי תובנה שאמורה לעורר אימה, להזהיר. הנקמה אינה מנת חלקם הבלעדית של יהודים. אחד הטעמים לעוצמתו המתמשכת של המחזה הוא יכולתו לצייר את כוח ההרס הטמון בגזענות ובפגיעה בכבוד בכל חברה ובכל עת, הרס המגיע גם אל הפוגעים וגם אל הנפגעים.

22 **שם**, מערכה שלישית, תמונה א', עמ' 89.

פגיעה על רקע השתייכות קבוצתית, כמו זו שחווה שיילוק על רקע גזעי ודתי, טומנת בחובה פגיעה קשה מנשוא בכבוד האדם. יחס מבזה ופוגעני כלפי אישה או איש, בהתבססו על היותם פרט בקבוצה מסוימת, יוצר פגיעה בבסיס זכויות האדם כולן. מאישה ואיש המתויגים בראש ובראשונה כ"יהודי", או כ"ערבי", כ"אישה", כ"נכה", נשללת זכותם הבסיסית ביותר – ההכרה בהיותם בראש ובראשונה בן או בת אדם.

חברה המייחסת לבנותיה ובניה תכונות שליליות, יכולות פחותות או מעמד נחות כנגזרת טבעית ומתבקשת מהשתייכותם לקבוצה דתית, גזעית או עדתית כלשהי, שוללת מהם את זכות הבחירה ואת האוטונומיה במובן העמוק ביותר, שהרי עצם היותם חלק מאותה קבוצה אינו נתון לבחירתם.

הסוחר מוונציה, גם אם שקספיר התכוון לכתוב קומדיה, הפך בראש ובראשונה להתרעה הרלוונטית בכל עת: שלילת כבוד אולטימטיבית מביאה בעקבותיה תגובה אולטימטיבית.

גם אם את שיילוק היה אפשר להכניע באמצעות להטוט משפטי, חברה שדוחה ברציפות תביעות מוצדקות של חלק מבניה ובנותיה להכרה בכבודם לא תוכל להיווושע בעזרת פורשיה ממולחת שתתחפש לשופט.

יצירתו של היינריך פון קלייסט **מיכאל קולהאס**, אשר פורסמה בראשונה ב־1810, עדיין בולטת בעוצמתה המטלטלת והקודרת. מיכאל קולהאס, "אחד האנשים הישרים ובה בעת האיומים ביותר בזמנו",[23] הוא אדם שנעשה לו עוול.

קולהאס הוא סוחר סוסים הלוקח את סוסיו המשובחים לסקסוניה כדי למכור אותם שם. בהגיעו, נציג של היונקֶר פון טרוֹנקֶה דורש ממנו רישיון מעבר לסקסוניה, שלא נצרך מעולם בעבר. מאחר שאין ברשותו של קולהאס רישיון כזה, הוא נדרש להשאיר שניים מסוסיו המשובחים כעירבון.

לאחר מכן קולהאס לומד שדרישת העירבון הייתה בלתי חוקית בעליל ושב כדי לדרוש את סוסיו. הוא מוצא אותם מורעבים ומוזנחים ואת המשרת שהשאיר כדי לטפל בהם – פצוע וחבול.

קולהאס תובע את היונקר על נזקיו ומבקש פיצוי עבור שיקום הסוסים וריפוי המשרת, אולם מתברר לו שליונקר קשרים פוליטיים שמכוחם התביעה נדחית.

בעת ניסיון למסור את התביעה אישית לידי מושל סקסוניה, אשתו של קולהאס נפצעת אנושות ומתה.

23 פון קלייסט, **לעיל** הערה 19, עמ' 71.

קולהאס, הנתקל בקיר בלתי חדיר של אדישות מוסדית, אטימות ושחיתות, מחליט "לקחת את החוק לידיים". בעזרת ציבור גדול של תומכים המסתפח אליו, שזעקתו היא מעין וריאציה מוקצנת של "העם דורש צדק חברתי", הוא מחריב תחילה את טירתו של היונקר ואחר כך זורע הרג וחורבן בעיר ויטנברג שבה מסתתר היונקר.

כדי להשיב את השלום והסדר על כנו נאלץ הנסיך הבוחר להכיר בטענתו של קולהאס ולקיים משפט בעניינו. קולהאס מקבל בחזרה את הסוסים המטופחים אך נידון למוות.

בחרתי בקטע המובא כאן משום שהוא מתאר בעוצמה את הרגע שבו מבין קולהאס לראשונה שדרכו אל הצדק חסומה. הקטע פותח בשיחה בין קולהאס לאשתו ליסבת, שבו קולהאס מספר בפירוט ובאריכות את השתלשלות העניינים וזוכה בתמיכתה המלאה ובעידודה.

הוא יוצא לדרזדן, וגם שם זוכה באוזן קשבת וסיוע, ועורך הדין שלו, שהוא גם ידידו, מארח אותו פעמים מספר בביתו. קולהאס משלם מראש עבור הוצאות המשפט ושב לביתו.

כמעט שנה חולפת. קולהאס אינו מקבל אפילו אישור על הגשת התביעה, שלא לדבר על פסק דין. הוא פונה שוב ושוב לבית הדין ולא נענה. הוא פונה לעורך הדין שלו במכתב אישי ושואל לפשר השתיקה. רק אז עונה לו עורך הדין כי התביעה "נגנזה בהוראה חשאית מגבוה". קולהאס הנדהם שולח מכתב נוסף לעורך הדין.

התשובה מבהירה לו כי היונקר הוא קרובם של שני יונקרים אחרים המשמשים בעמדות בכירות. בית הדין לא יתערב בעניין, מודיע לו פרקליטו ומוסיף: על קולהאס למצוא פתרון ללא התערבות משפטית.

העלבון האחרון, הקשה אפילו יותר, מופיע בסיומו של מכתב התשובה האחרון. עורך הדין מבקש כי גם אם קולהאס אינו מסתפק במה שנמסר לו, "לפחות אל נא יטריח אותו בהוראות נוספות בעניין זה".

כמה משפטים כתובים הופכים את קולהאס באחת מתובע צדק, שאשתו, עורך דינו וידידיו מבטיחים להירתם ולסייע לענייניו, למטרד; ממי שרבים הפיחו בו ביטחון מלא באשר לתוצאת תביעתו, המייצגת "מקרה מובהק", לטרחן שמתבקש להשלים עם הדרת תביעתו משדה המשפט.

המהפך הזה מוליד כעס.

והכעס הולך ומתעצם ומוביל את קולהאס להקים צבא פרטי, לזרוע מוות ואימה ברחבי המדינה ובסופו של דבר – לקפח את חייו.

מה עולה מהסיפור האפל הזה?

על פי קריאה אפשרית אחת, עולה ממנו אזהרה מפני כוחו המצמית של כעס משולח לחופשי, גם אם פגיעה קשה ובלתי מוצדקת הולידה אותו. כך כותבת אוה

אילוז על כעסו של קולהאס: "הכעס נהיה אובססיבי כלפי המושא שלו. בעת אותה אובססיה הוא שוכח מהמושא, ולמרבה העניין מתנתק, בסופו של דבר, מאותו אדם השואף לצדק, במקרה שלנו – מקולהאס עצמו".[24] אם קולהאס היה מצליח למתן את כעסו ולהכיל את הפגיעה בכבודו, הוא לא היה הופך לשודד ורוצח והיה נשאר בחיים.

האם ניתן לתבוע מקולהאס לכבוש את הכעס?

על פי הקריאה הראשונה, ההכרה בשלטון החוק מוליכה בהכרח לתשובה חיובית. כולנו מכירים את התחושה המתעוררת לעתים כי המערכת כשלה מלספק צדק – הן במובן אישי והן במובן קולקטיבי. כל מי שהפסידו במשפט, ואפילו כל מי שחשו שנעשה להם עוול בירוקרטי, והם אינם מצליחים לקבל סעד, חווים כעס ופגיעה בכבוד. שלטון החוק משמעו היכולת להכיל את התחושות האלה ולהמשיך הלאה.

הכרה בשלטון החוק מחייבת, בין היתר, קבלת האפשרות של פער בין תחושת הצדק האישי לבין ההכרעה המינהלית או המשפטית הסופית, או השלמה עם אי־יכולתו של המשפט לספק צדק. השלמה כזאת, כך עולה מהסיפור, היא מחויבת המציאות, ולו מטעם פרגמטי; הניסיונות לפרוש מן המשפט מסתיימים בתבוסה מוחצת.

על פי קריאה אחרת, סיפורו של מיכאל קולהאס הוא בבחינת אזהרה המכוונת לחברה כולה ולא לפרטים בתוכה. ריבוי של מקרים שבהם אובדת התחושה שהמשפט מגן על הכבוד, יוביל להתמוטטותו של שלטון החוק. כל חברה חייבת להבטיח כי החוויה של אובדן אמון מוחלט במערכת תהיה נדירה ככל האפשר.

אין "שלטון חוק" שיכול להרשות לעצמו ריבוי של "קולהאסים" זועמים ופגועים בשורותיו. האזהרה, המכוונת לחברה בכללותה, נוגעת להכרח החברתי לשמור על שלטון החוק, בין היתר ככלי לשמירה על כבוד האדם. מן העובדות המתבררות לקולהאס עולה כי למעשה נשללה ממנו זכותו למשפט ולעשיית צדק בשל זהותו של בן ריבו, המקורב לבעלי שררה והשפעה. כך מוצגת לפנינו מערכת משפט שאינה מבוססת על שלטון החוק ועל שוויון לפני החוק, אלא מערכת שהכוחות המניעים אותה והמכריעים בתוכה הם אלו של שחיתות, הון ואינטרסים אישיים. כמו שמדגים סיפורו של קולהאס, מערכת משפט כזאת יוצרת מעצם טיבה פגיעה בזכות הבסיסית של אדם לברר את מחלוקתו עם אחר באמצעות הליך נגיש לכול המתנהל בחסות מערכות החוק והמשפט. הפגיעה הזאת שוללת את כבודו ומעמדו כאדם.

24 אוה אילוז, "בחרון אף", **הארץ ספרים**, 14.3.2012: www.haaretz.co.il/literature/prose/1.1662577 (כל אתרי האינטרנט בספר זה אוחזרו לאחרונה במרץ 2013).

מערכת משפט שאינה מבוססת על שלטון החוק ועל כבודו של כל אדם לפני החוק תוביל למשבר אמון ולתוצאות הרסניות. מנקודת מבט זו "שבירת הכלים" הקיצונית של קולהאס היא תוצאה הרסנית מתבקשת של בגידת המערכת המשפטית ביעדה ובאמון הניתן בה.

בעיניי שתי הקריאות משלימות זו את זו. על שבירת כלים מוחלטת כמו שמתאר פון קלייסט גם החברה וגם הפרט משלמים מחיר כבד.

הסוחר מוונציה של ויליאם שקספיר ו**מיכאל קולהאס** של היינריך פון קלייסט הן שתי יצירות אלמותיות. מובן ששתיהן מהוות מכרה בלתי נדלה לקריאות ופרשנויות הקשורות לקיום האנושי. בדברים כאן עסקתי בהיבט אחד בלבד המשותף לשתי היצירות הגדולות הללו – שתיהן עוסקות בשלילת כבוד אולטימטיבית, ובצדה תוצאותיה הקשות.

שיילוק וקולהאס הם אנשים שנסיבותיהם האישיות שונות בתכלית.

שיילוק הוא יהודי. בן למיעוט נרדף ומושפל בתוך רוב נוצרי. פגיעה בכבוד היא לחם חוקו היומיומי. מלכתחילה ההשלמה עם קיומו בוונציה מתוארת כחסד שהחברה מעניקה לו ועשויה לשלול ממנו בכל רגע. חייו משוללי זכויות ורוויי השפלות וגילויי שנאה.

קולהאס, לעומת זאת, חי חיים רוויי כבוד. הוא נוצרי החי בחברה נוצרית. עד פרוץ פרשת הסוסים הוא נחשב אזרח למופת. הוא בעל רכוש ניכר, מתפרנס היטב ממשלח ידו, זוכה באהבה ובמסירות מצד אשתו, ילדיו ואפילו משרתיו. שכניו, הנהנים מנדיבותו ומצדקתו, גומלים לו בהערכה ובכבוד.

למרות הפער העמוק, המהותי כל כך, המבדיל בין שיילוק בן המיעוט הנרדף לקולהאס בן ההגמוניה הגאה, נקלעים שניהם למצב רגשי דומה. גם שיילוק וגם קולהאס הם אנשים שכבודם נפגע עמוקות. במקרה של שיילוק מדובר בכבוד שנשחק בהדרגה, בפגיעה מתמשכת לאורך כל חייו. במקרה של קולהאס הכבוד נשלל באחת, באבחה חד־פעמית שכוח ההרס שלה ממוטט את חייו. ובשני המקרים הפגיעה בכבוד מולידה כעס נורא; כעס מתפרץ, בלתי ניתן לשליטה ולכיבוש, שסופו, אם לא ייחסם, הוא מעגלים של מוות והרס.

שני הסיפורים המכוננים הללו הם מגדלורים של אזהרה.

וזהו תוכנה של האזהרה: אין פגיעה קשה יותר בכבוד מהפגיעה המוטחת במי שזכויותיו נרמסות והדרך להשבתן נחסמת בפניו על ידי החברה שבה הוא חי. חסימה כזאת עלולה להיפרץ באמצעות שבירה של הכלים החברתיים הקיימים. וכשהשבירה מתרחשת, מחירה כבד, והוא מושת גם על הפרט וגם על החברה.

פרק ג

כבוד קהילתי כנכס חברתי

מתוך מסע הערב של יתיר, א"ב יהושע[25]

אך לא כך חשבה היא. לא כך חשבה זיוה, זו שבגרה מול מרוצת הרכבת, זו שיפתה בציפייה הארוכה, מדי יום ביומו, לשעת בין־הערביים, זו שאגרה את מזימותיה בתוך אותה חזרה עצובה ומייגעת, זו שאי־שקט יוקד חילחל בה והבעיר את עיניה לבקש פתרונים רחוקים ברוחות הבאות מן הצפון, רוחות הזעם. זיוה, שאהבתיה בכל לבי, בסתר; ולפי שידעה זאת, היתה חומקת ונסתרת מפני. זיוה שהיטיבה לדעת לשתוק, עד שנתנערה אתמול לפתע משתיקתה.

כי אתמול, לאחר שהקרון האחרון נעלם בין ההרים, ואוויר הלילה הצטלל והלך לקראת סופה גדולה הממשמשת ובאה, ואני התבוננתי כדרכי בזו הניצבת באפלה, והדגל הירוק שמוט בידי – קרבה אלי זיוה שלא כמנהגה, הרימה את הדגל האדום מן הארץ, התירה ביד זהירה את הקישור הלופף אותו, ולאיטה, כחולמת, פרשה אותו על הארץ ושתי ידיה מחזיקות בו. פניה לבשו ארשת זרה, ועיניה הכחולות נצצו. לפתע, בראותה אותי גוחן אליה, הרימה אלי מבט נפחד ורציני כאחד, ואזרה עוז ואמרה:

"הדגל האדום... ממש חדש..." התבוננתי בבד האדום, ולפתע שמתי לב שמעולם לא ראיתיו פרוש כך.

"האם נופפו בו אי־פעם?" חקרה בקול ערמומי.

"אל מי?" תמהתי.

"אל רכבת האקספרס", הזדרזה לענות, והוסיפה בלחש: "כמובן..."

דממתי. בכפר לא היו מעלים מעולם על דל־שפתיים את שמה של רכבת האקספרס. היא חשה בחרדתי, אך לא הרפתה. מיהרה להזדקף במקומה ושאלה בתמימות:

"האם באמת יש צורך בדגל אדום?"

25 נדפס לראשונה ב־1959 בכתב העת **קשת** ואחר כך בהוצאה מחודשת בספר **מסע הערב של יתיר: שלוש נובלות**, הספריה הקטנה (מנחם פרי עורך, הקיבוץ המאוחד, ספרי סימן קריאה, 2009), עמ' 14–23.

חייכתי אליה חיוך של אהבה, אך רצינותה עמדה בעינה. היא הזדרזה להסביר את דבריה, עקשנית ודבקה בשלה.

"כי מה יועיל נפנוף בדגל אדום לסכנה, אם הרכבת מהירה כל־כך שאי־אפשר אי־פעם לעצור בה?"

סברם הישר של דבריה רק הגדיל את המבוכה ואת הזרות.

"האם חשבתם על כך?" שאלה.

"לא..." גימגמתי בפיזור־נפש, "לא..."

היא שהתה מעט.

"הנה שוב מגיעה אלינו סערה מחר", אמרה עגמומית והורתה על השמיים המתקדרים, "דברים כה רבים קורים בסערת ההרים שלנו..."

ומשראתה אותי עומד אבוד ומבולבל לשמע דבריה, נוכח דאגה זו שלא במקומה, ניגשה אלי ופרעה את שער ראשי באצבעות קלות, ופניה עטופי החושך לחשו:

"האינך רואה? האינך חש בסערה? ואני הרי דואגת לרכבת", סיימה בקול חסוד.

ואני, אוצר חמדה אל מגעה ואל כזביה המתוקים, נשאתי מבט מקשיב, שואל למוצא־פיה.

"נלך אל מזכיר הכפר, אל ברדון", אמרה מתוך עזובת־רוח חדשה, "נלך אליו ונגיד לו את אשר בלבנו. הוא ודאי יבין".

לא מחיתי על שנקטה לשון־רבים, ומוקסם ותם פסעתי עימה אל הכפר המדליק אורותיו.

ברדון, המזכיר הפעיל, ישב כדרכו במרפסת בית־המועצה, הלוא הוא ביתו, והיה מעשן את מקטרת הערב שלו; פולט עשנים לבנים מתחת לשפם עבות, ונושא את עיניו אל בהרת התכלת אשר נותרה בעריית השמים לאחר שקיעת השמש. מחרישים קרבנו, עד אשר עמדנו לפניו. הוא אף לא הביט בנו. בקול שקט, ובלשון צלולה ואמיצה, החלה הנערה לספר את חששותינו, את מחשבותינו, נותנת עם זאת לברדון שהות להשלים בעצמו דברים בין השיטין. כל אותה עת שדיברה אליו לא זע האיש ממקומו, שלו ומכונס היה מביט נכחו והעשן ניגר מן המקטרת הלוחשת. משהדמימה לבסוף, המתין רגע, אחר הוציא את מקטרתו מבין שפתיו ואמר בפשטות:

"למה לא תיגשו אל מנהל־התחנה הזקן, אל מר ארדיטי בעצמו, להשיח באוזניו את חרדותיכם?"

זיוה לא התבלבלה ולא נסוגה. ובאותם עוז וחציפות־פנים שגאו בה היום אמרה לו: "כבר אמרנו ללכת אל המנהל הקשיש, וכבר קבענו שעת ערב מאוחרת לשיחה עמו. אלא שאמרנו לעצמנו: ברדון איש־חיל, מזכיר רב־פעלים, וכל ענייני הכפר בלבבו. ודאי גם הוא חרד לרכבת האקספרס הדוהרת, שהרי כל הכפר חרד לה; ויום־יום הוא שרוי בעצב אחר היעלמותה; וסופה זו, הבאה עלינו עוד מעט, ודאי מגבירה את העצב בלבו. אולי יבוא גם הוא

איתנו אל ארדיטי הזקן, שכלא את עצמו בבית־התחנה, ויחד נאמר לו את אשר על לב כולנו, כדי שלא נסתובב מחר אובדי־עצות וחפויים והרוחות משתוללות בכפר".

היא כילתה את נאום־העזות שלה ושיכלה את ידיה על לוח־לבה. ברדון לא כעס ולא מחה, דומה שאף מופתע לא היה, אלא פתע־פתאום קם ממקומו ואור ניצת בעיניו הפשוטות, ניגש אל זיוה ולחץ את כתפה ביד חזקה: "אבוא..." ושהה וחיזק את דבריו, "ודאי שאבוא..."

בשעה היעודה ירדנו שלושתנו בשביל הלבן וחצינו את הכפר, שנתכנס כבר בתוך בתיו. אדי ערפל היו גולשים רפויים ולחים מפסגות ההרים, ומסכי העננים השטים עימעמו חליפות את אור הירח הקר הנשפך סביב. ברדון צעד ראשון, נמוך־קומה ורחב־גרם, פוסע תקיף כדרכו, ועיניו מביטות נכחו מתוך מחשבות המעשים שעודו עתיד לעשות. בעקבותיו, רשולה מעט, הלכה זיוה, ורגליה העזות והקלות מרסנות את מרוצת המשובה שתקפה אותה במורד השביל. ואני נגררתי אחרי השניים, וקורי שינה סמויים וקרים לופפים את עיני העצומות למחצה.

לילה של ערב סערה.

כידודים של קור פולחים כפעם בפעם את חלל האוויר. אני מצמצם את כתפי, ועיני כבושות באבני השביל הגדולות, המוכרות, מדלג לי עליהן ברגל כושלת.

בית־התחנה חשוך כולו, ואנו נעצרים ליד דלת הברזל, תוהים רגע כמבקשים להבהיר לעצמנו אם אומנם רשאים אנו לדפוק עליה בדממת הלילה. ברדון מחליק ביד בוהה על שני המסוטים הרטובים מטל, שמנהל־התחנה החזירם למצבם הקודם. אחר הוא נושא את עיניו בשאלה אל זיוה העומדת דומם. זו מזדרזת להימלך בדעתה, פושטת יד דקה ודופקת חרש על הדלת. התחנה נותרת בשלוותה. זיוה כופלת ומשלשת את דפיקותיה, עד שנשמע רחש מתוך הבית ועולה ובא קול רגליו הנגררות של ארדיטי.

"מי זה?" נשמעת שאלה חרדה."אנחנו", נחפזת זיוה לענות בנועם קולה הצרוד, "מהר פתח!"

ארדיטי פתח את הדלת, אוחז בידו פנס־כיס קטן ומאיר בו ברעד על פנינו. משראה את ברדון, התעורר מעט והימהם כמשתאה.

"או... או... ברדון", התנצל בקול מעוך, "שעת לילה מאוחרת ואני לא ציפיתי... מעולם לא באו... שעה כזאת..."

ברדון לבש גבורה נוכח מבוכתו של המנהל הזקן, פשט את ידו הרחבה דרך חירות ותפס את זרועו של ארדיטי, ניענעה בידידות גלויה, ונכנס לתחנה וזיוה מזדרזת בעקבותיו. משהבחין ארדיטי בי – עוזרו הנאמן – קדרו פניו, אך לא אמר מלה, שהרי שתיקה שורה בינינו, לפי שהשעמום והחזרה קיפחו את המלים שאפשר לומר, וחזקה עלינו שכבר אמרנו זה לזה כל מה שניתן להגיד בעניינה של עבודה קטנה ועלובה זו שאנחנו עושים בצוותא בשביל חברת מסילת־הברזל, ודברים אחרים ודאי שלא היו לנו לאומרם.

מגוחך נראה ארדיטי במלבושו הלילי הקצר והמרופט. גבו הכפוף התבלט תחת הכותונת הדקה, ורגליו הלבנות נראו בעירומן. עיניו עוד היו מקושרות בשינה, אדומות ודומעות. בידיים רועדות פנה להדליק את מנורת־הנפט הגדולה שליד מיטתו, ויותר משהעלה אור, העלה צללים בחדר הגדול. לפתע נתגלה בכל זקנתו המכבידה. ברדון תפס מיד מקום ליד שולחן־הכתיבה הרחב, מושבו של מנהל־התחנה. זיוה העמידה כיסא אל מול המיטה וישבה עליו בצמצום, ואני נשארתי לעמוד ליד הדלת ונשענתי בגבי אל הקיר העבה. משסיים ארדיטי את מעשה ההדלקה, התיישב על מיטתו ולפת את רגליו היחפות, לגונן על עצמו מפני הצינה שהמיט עליו ביקור לילי זה. עיניו הנפערות לאיטן תבעו פתיחה. ברדון סקר את החדר במבט בוחן, ואחר משך נימה של חסד:

"וחשמל אין בתחנה?"

"אין", הזדרז ארדיטי לענות, "חברת־הרכבות אינה רוצה לבזבז את ממונה על תחנה נשכחת זו".

זיוה וברדון החליפו ביניהם מבטים של הבנה שמחה, וברדון ניענע בראשו לארדיטי, כמאשר לו את דבריו. אחר החל לשחק בנייר שעל השולחן. איש לא פצה פה, וארדיטי עוד היה נתון בתימהונו. משנתארכה השתיקה שאל בקול רפה:

"באיזה עניין באתם?

"בעניין הרכבת", מיהרה זיוה לענות, "הרכבת המהירה... כמובן..." קולה נחנק.

עננה ירדה על פניו של ארדיטי. ברדון סילסל בשפמו העבות מתוך עצבנות, צימצם את עיניו הקטנות במבט של מרחקים, ופנה אל ארדיטי ואמר ברורות:

"אנחנו תמהים, ארדיטי, ולכן באנו בשעה מאוחרת. האם יש בכוחו של אותו דגל אדום, שבידיו של עוזרך המסור, לקדם פני סכנה שחלילה עלולה לבוא על רכבת הערב?"

"הדגל האדום?" תמה המנהל.

"הדגל האדום! ודאי", קראה זיוה בעיניים נוצצות, "הדגל האדום המונח כאבן".

נבהל תר אחרי ארדיטי במבטו, ומשמצאני נחבא בין הצללים ליד הדלת, החזיר את ראשו לאטו אל ברדון ולא ידע את נפשו מרוב השתוממות.

המזכיר טרח לפרש את דבריו: "וכי אינך סבור שאסון עלול להתרגש על הרכבת הדוהרת?"

פניו של המנהל חוורו.

"והרי זו אצה במלוא הקיטור", המשיך ברדון בלחש את רעיונותיה המופלאים של זיוה, "ולא יהיה בכוחו של הדגל האדום לעצור בה בשעת סכנה. כך מופקרים הנוסעים החביבים שלנו, השאננים בקרונותיהם, בשעה שבעצם הם עלולים להידרדר בכל ערב אל המצוקים, מבלי שנוכל אפילו להזהירם".

ארדיטי חרד כולו, כי הרגיש שהדברים מובילים לעניינים מוזרים ואחרים, שברדון משהה בדרכו המתונה. הרכין את ראשו שטוף הצללים. הירהר מעט. אחר ענה בפשטות:

"ובשביל זה הטרחת את עצמך, ברדון? ואינך יודע? אין רכבות מתהפכות עוד. אין אסונות. הרכבת בטוחה בדרכיה הארוכות; הגלגלים מתגלגלים יפה על־גבי הפסים החלקים. כל אותו נפנוף דגלים אינו אלא מסורת עתיקה מן העבר הרחוק, נאמר: מעין טקס של ברכת־שלום, שאומנם הוא מיותר, מיותר בתכלית".

פניהם של ברדון וזיוה נהרו, והמזכיר הזדרז למשוך הלאה את רעיונותיו, ובבטחה גוברת והולכת.

"יפה אמרת, ארדיטי, יפה אמרת. מיותר, הכל מיותר. גם אנחנו, העומדים מן הצד, המתבוננים, גם אנחנו מיותרים. כי אין זו אלא תחנה נידחת... נוף עובר, פורח... והכל איפוא כשורה. הרכבת חולפת לה זרה ורחוקה, ואנחנו, בני כפר־הרים, רק סתם התפנינו, מתוך התמדה ונאמנות, לשעה טובה זו של אור אחרון כדי להתבונן ברכבת. אכן", רעד קולו של המזכיר המיושב בדעתו, "אכן הכל יפה".

דומייה השתררה בחדר. ארדיטי לא ידע מה יענה. שילב את ידיו זו בזו והשפיל את עיניו. זיוה היתה אחוזה בחבלי קסם. קפואה ישבה וראשה נתון בין כפות ידיה, ועיניה הכחולות קרועות אל ברדון הדובר. לפתע התנפל ברדון אל השולחן, פשט יד קצרה ואיתנה לעבר ארדיטי ושאל בלחש של זעקה שהשכיל לחונקה:

"וכי חשבת, ארדיטי, למה אנחנו מחכים ערב־ערב?"

ארדיטי שתק. ברדון הזדקף, שילב ידיו על חזהו, ודמותו עטופת החושך הגתה כמו לעצמה:

"והרי התשובה פשוטה", וכאן שהה מעט, "לאסון..."

"לאסון..." מילמלה זיוה לעצמה, זוהרת וענוגה.

"לאסון..." נעניתי אני מאצל המפתן ועיני נצמדות אל עורפה הצח של הנערה.

"לאסון..." כפף מנהל־התחנה את ראשו השב, ופתאום התעשת ותמה, "לאסון?"

"כן, ארדיטי", נענה המזכיר בהתלהבותו הגוברת, "והרי לא נותרו תקוות אחרות; תקוות אחרות לא הותירו אנשי מסילת־הברזל הכבודים. וההרים שלנו יפים לאסונות. המדרונות המסולעים... הוואדיות העמוקים... המסילה הפתלתלת... ולבסוף הגשר, הגשר המתוח על פי תהום..."

דבריו של ברדון נחנקו בהתרגשות שהולידה אותם.

ארדיטי פירפר.

"אבל למה?" זעק בשקט וצימצם עיניו כמו הוכו בסנוורים, "למה?"

ברדון רכן אליו.

"כה גלמודים אנחנו פה, ארדיטי היקר, כה נידחים ושכוחים. המלחמות הגדולות שמעבר לים פסחו עלינו. מעולם לא היה לנו יגון אמיתי, אסון של ממש..."

"והנוסעים?... והאנשים עצמם?..." נבעת ארדיטי קטן ואנושי.

המזכיר האמיץ שיסעו בעניין זה עצמו.

"והרי את האנשים הללו אנחנו מבקשים, את אלו החולפים ערב־ערב סמוך לבתינו, את הזרים הללו. ומה אנחנו מבקשים אם לא להכירם, לדעת אותם, לבכות את גורלם?"

"אנשים חדשים", הוסיפה זיוה והתלעלעה בהתפעלותה, "אנשים חדשים, ארדיטי, עולמות שלמים".

ושוב ירדה הדממה. מנהל־התחנה המיוגע לפת את רגליו בחוזקה. לרגע חיפשו עיניו אותי – עוזרו הדמום – אך אני צימצמתי את עצמי אל הדלת הגדולה. אז החזיר את עיניו האפורות אל ברדון ושאל כנכנע:

"ובכן?"

במרכז **מסע הערב של יתיר**, מסיפוריו הראשונים של א"ב יהושע, שפורסם ב־1959, עומד כפר קטן, נידח ושכוח; מיותר, כפי שמרמז שמו – "יתיר". הכפר ואנשיו מנותקים מכל יישוב אחר ומחוסרי קשרים כלכליים או פוליטיים. "הנידחים", קורא להם יהושע.

האירוע היחיד המפר לרגע את שיממון החיים ביתיר הוא הרגע היומי שבו חולפת הרכבת על מסילת הברזל הסמוכה לכפר, בשעה שש עשרים ושבע בדיוק. הרכבת לעולם אינה עוצרת. הניסיונות להביא לעצירתה בתחנת יתיר נכשלו.

בעבר נקשרו תקוות למקום. כמה מהפועלים שהועסקו בהקמתו האמינו כי זיהו הזדמנות: הקמת יישוב חדש במקום "פורה ומבטיח רבות", שימוקם ליד תחנת רכבת שתשמש צומת דרכים ותזרים חיים ופעילות. המציאות מפריכה את התקוות.

לאחר שנסתיימה הקמת רשת המסילות התחוור "שיתיר רחוקה מרחק מבהיל מכל מקום יישוב אחר"; שלאמיתו של דבר היישוב נמצא בשוליה הנידחים של הפריפריה. עצירת הרכבת בתחנת יתיר נהפכה ללא כלכלית, ועל כן לא נעתרה ההנהלה לתחנונים כי הרכבת תעצור בתחנת הכפר:

> לשווא ביקשו פרנסי הכפר הראשונים לעצור רכבת זו, להשהותה בכפר יתיר ולו לדקות ספורות. מנהיגי החברה סירבו בתוקף: דרך ארוכה ומייגעת עושה רכבת האקספרס, ושעתה דוחקת מכדי שתיעצר בכפר הרים לא חשוב זה. אל תבנית מרובעת וארוכה זו, הנושאת חיים מופלאים, לא ישלחו אנשי הכפר את ידיהם הגסות. מהירה תחלוף על פניהם, תחלוף בלבד, תחלוף מדי ערב.[26]

"מנהיגי החברה" כה זהירים בניהולה הכלכלי הנבון, עד כי אפילו חשמל לתחנה הצנועה אינם מוכנים לספק. "חברת־הרכבות אינה רוצה לבזבז את ממונה על תחנה נשכחת זו",[27] מסביר בהשלמה ובהבנה ארדיטי, מנהל התחנה הקשיש והמסור.

אבל רק ארדיטי מעמיד את נאמנותו למעסיקיו ואת אחריותו המקצועית במקום הראשון. שאר התושבים מאבדים בהדרגה את היכולת להשלים. קיומם השקוף, נטול האופק, מוביל אותם למעשה קיצוני. הם מחליטים במקובץ לגרום במכוון לאסון, לירידת הרכבת מהפסים בעוברה בסמוך לכפר. התרסקות הרכבת על כל נוסעיה, הם מדמיינים, תספק עניין, התרגשות ומשמעות. הם אינם יכולים לעמוד בפיתוי.

26 **שם**, עמ' 11.
27 **שם**, עמ' 19.

סופו של הסיפור בערב סוער וגשום, ברכבת המוסטת ממסילתה, דוהרת אל התהום ומתרסקת על כל נוסעיה. אנשי יתיר, שאינם מיותרים עוד, נחלצים לעזרת הפצועים וההרוגים הרבים. חייהם הופכים באחת לגדושי טעם ותכלית, התרגשות ומשמעות.

כך מתוארת מלאכת ההצלה הנערכת בניצוחו של מזכיר הכפר ברדון:

> כל בני הכפר כאן. איש לא נפקד. אבוקות בוערות נתנו בידי ילדי־הכפר, המהלכים רציניים ודרוכים בעקבות אבותיהם השוקדים בכול ליבם על מלאכת ההצלה. עמוסי־נפש אלה ממעטים בדיבורים ובצעקות, וממלאים את חובתם האנושית בכובד־ראש ומתוך משטר וסדר קפדניים [...] הם עוסקים בעבודות הפינוי בזריזות שלא נראתה דוגמתה בכפר זה ימים רבים [...] ליד קרון הפוך מעלה עשן, אני מבחין בדמותו החסונה של ברדון, המנצח על המעשים בקור־רוח ובשום שכל. ניכר שמלאכתו ידועה לו ומוכנה עמו מכבר.[28]

מי אחראי למעשה הנורא? מפרספקטיבה משפטית ודאי אפשר להצביע על אנשים מסוימים שהיה אפשר להעמיד לדין.

בריאיון עמו הפנה יהושע אצבע מאשימה במיוחד כלפי האתת הצעיר ה"לוקח רכבת ומדרדר אותה לתהום בלי נקיפת מצפון אחת, רק כדי לזכות בחסדיה של נערה", וכלפי הממונה מטעם הנהלת הרכבת, האדון קנאות, "שבעצם נותן אישור להרס".[29] מובן שגם זיוה, הנערה שמניעה את האירועים ומעלה את רעיון התאונה היזומה, וברדון, המזכיר המקדם בהתלהבות את הביצוע, היו מואשמים אילו הובא העניין לפתחו של בית משפט.

כך או כך, בקריאה כאן, בליבתו של מעשה הפשע ביתיר עומדת לא האחריות הפלילית שניתן לייחס לאינדיווידואל כזה או אחר, אלא ההתגייסות הקולקטיבית, הקהילתית, שכל בני ובנות היישוב שותפים לה, במפורש או במשתמע, לעשות מעשה קיצוני; מעשה שיהפוך את מבצעיו ממיותרים לחיוניים, שיאלץ את המרכז לראותם.

ההתגייסות הזאת היא בבחינת מרי חברתי.

תושבות ותושבי יתיר הופכים לקהילה זועמת בעקבות הדרה רצופה מהמרחב

28 **שם**, עמ' 39.

29 מיה סלע, "הרכבת שלא עוצרת", **הארץ, גלריה**, 12.6.2009:
www.mouse.co.il/CM.articles_item,1045,209,36967,.aspx

הציבורי והחברתי; בשל שלילה מתמשכת של אופק, של סיכוי לצמיחה אישית וקהילתית, ובגין חיים מופחתי כבוד, אפופים בתחושות של אין אונים ואין מוצא. הפעולה ההרסנית שנוקטים אנשי יתיר היא אקט ראשון של בחירה, מעשה בראשית בידי מי שזכות בחירה אמיתית בחיים של מימוש עצמי לא ניתנה לו מעולם.

הנקמה השרירותית של אנשי יתיר בנוסעי רכבת האקספרס באותו יום מקרי היא נקמה בחברה כולה, שהשאירה אותם מחוץ לטווח של חיים ראויים לכבוד.

הדחף לנקמה במקרה של יתיר אינו שונה במהותו מהדחף שהניע את שיילוק.[30] כמו במקרה של שיילוק, מדובר בכבוד שנשחק בהדרגה, בפגיעה מתמשכת שמולידה זעם מתפרץ, בלתי ניתן לשליטה ולכיבוש, שסופו אלימות.

את הפיכת הזעם לאלימות מניעה זיוה, נערה צעירה שנגועה בְּזעם הננטשים: "זו שאגרה את מזימותיה בתוך אותה חזרה עצובה ומייגעת, זו שאי־שקט יוקד חילחל בה והבעיר את עיניה לבקש פתרונים רחוקים ברוחות הבאות מן הצפון, רוחות הזעם". אך רוחות הזעם אינן סוחפות אותה לבדה. הן מלבות מרי של קהילה שלמה, קהילת פריפריה גזולת כבוד ותקווה.

איך בדיוק הפך יתיר למיותר? מי האחראים לכך?

מסע הערב של יתיר הוא סיפור סוריאליסטי באופיו, ללא עיגון במקום או בזמן. אין בו תשובות ברורות לשאלות הללו. אבל האזהרה שעולה ממנו חדה: חברה שמאפשרת את קיומה של פריפריה מוזנחת ומודרת תחויב להתמודד עם התוצאות. השפלה ארוכת שנים מובילה כמעט בהכרח לתסכול ולזעם, למרד ונקם. כבוד קהילתי הוא נכס חברתי. שחיקתו היא שחיקה במשאביה של החברה כולה.

30 ראו פרק ב בשער זה.

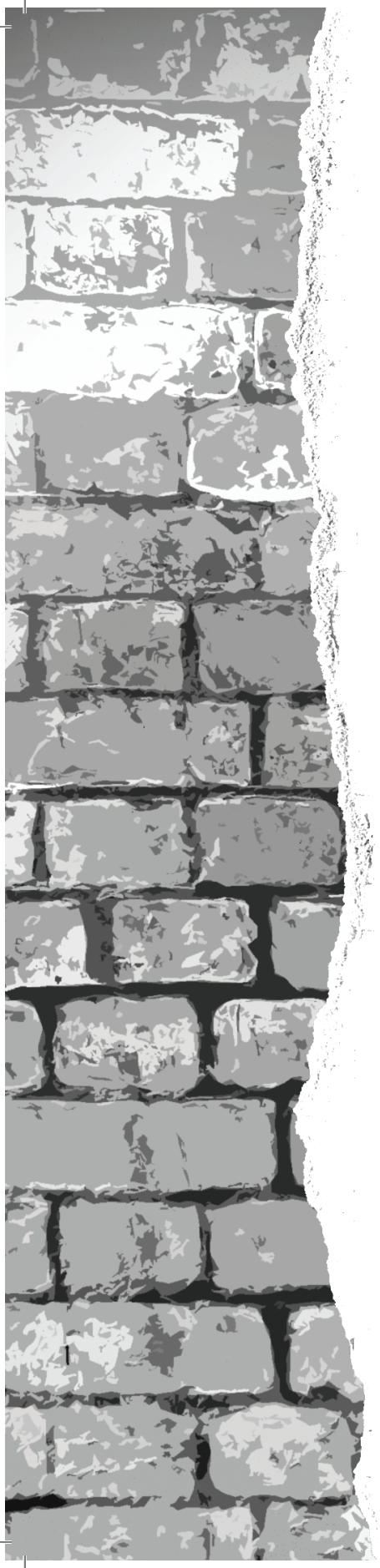

שער שני

עבודה ושלילת כבוד על רקע קבוצתי

פרק א

על מהגרים וכבוד

מתוך פעמיים, בלה שייר[31]

כמו בכל הבקרים, גם בבוקר הזה מפנה ראיסה מדי פעם את ראשה אל המושב האחורי ומחייכת אל גניה חיוך מעודד. אבל הפעם חדשה מרעישה בפיה:

"את יודעת, גניצ'קה, אנחנו עוברים דירה".

עוברים דירה? למה? לאן?"

ראיסה מסבירה – דירה יותר גדולה, אזור יותר טוב, בכל־זאת, חולון טובה יותר מהשכונה שלהם.

"הזדמנות טובה, החלטנו מהר, נעבור כבר בעוד חודש", מדווחת ראיסה, "אבל אל תדאגי, נמשיך להתראות בעבודה. וגם אחרי העבודה תבואי אלי, תבואי כאילו את ממשיכה לגור בבית על־יד, את שומעת?!"

כל החודש שומעת גניה את סיפורי האריזה של ראיסה. סוג של קהות־חושים אוחז בה. מופנמת היתה תמיד, אך הבידוד בבית נעל אותה בתוך עצמה על סוגר ובריח. ראיסה היא חברתה היחידה, וגם אותה ספק אם היתה מכירה אם לא היו עובדות יחד ומגלות שהן שכנות.

מַעֲבַר הדירה של ראיסה מכה בגניה כפטיש כבד. כמובן, ראיסה תשמח להמשיך לארח אותה, אבל מי ייתן לגניה לנסוע אליה? חתנה, כששמע על המעבר, חישב מיד את העלייה הצפויה בהוצאות – הרי הטרמפ עם פאבל אבוד עכשיו! הוא נתן בגניה מבט של תוכחה, השליך את העט על השולחן, ונקב בסכום שיעלו להם עכשיו נסיעותיה.

"ניאלץ לקנות לך כרטיסיה חודשית, וגם היא בקושי תספיק", פסק.

גניה מדמיינת את הסצנה שתתחולל אם תוציא כסף נוסף על החזרה מביתה של ראיסה, ויודעת שחיי החברה שלה נגמרו. בינתיים עושה ראיסה אימונים לקראת נסיעתה העצמאית של גניה באוטובוסים.

31 בלה שייר, "פעמיים", בתוך: **מט ילדים** (הספרייה החדשה, 2011), עמ' 214–219.

"רק כרטיסייה. שהנהג לא יעבוד עלייך עם העודף. ותיזהרי כשאת עולה לאוטובוס, יש כאלה עם שתי מדרגות וכאלה עם שלוש!"

את מספרת לי, חושבת גניה, אני אלופה בספירת מדרגות.

"לא ירמו אותי, אני מכירה מטבעות לפי הגודל", היא אומרת לראיסה בשמץ של גאווה פגועה.

ביום הראשון לאחר המעבר של ראיסה, בדיוק באחד בחודש, מעיר השעון את גניה כרגיל בשש. אבל כשהיא פוקחת את העיניים, היא מגלה שהאהיל התלוי מעל ראשה טס הצידה במהירות עצומה. כך גם התמונה שעל הקיר, כך גם החלון. כל היום וכל הימים שלאחר מכן מסתחררת כל סביבתה ללא רחמים, וכשגניה קמה, נסחף גם גופה אל תוך הסחרור ונזרק בעוצמה לכיוון הטיסה המטורפת. היא נאחזת בקירות כדי לא ליפול. הרופאה קובעת: וירוס. זה יעבור לבד.

זה עובר לבד אחרי עשרה ימים. חתנה בדילמה – האם עדיין כדאי לקנות לה כרטיסייה חודשית? הוא מחשב את מספר הנסיעות שנותר לה החודש – לעבודה ובחזרה, כפול מספר ימי העבודה. "זה כבר לא כדאי", הוא ממלמל.

בבוקר, לראשונה בלי ראיסה, היא ממתינה לאוטובוס. כשהוא מגיע, יש כבר אנשים רבים בתחנה. היא עולה במדרגות, מוצמדת בכוח אל הנוסעים שמלפניה, נדחפת על ידי אלה שמאחוריה, האוטובוס מתחיל לנסוע. הנהג קוטף במהירות כרטיסיות מתוך ידיים אלמוניות, מנקב, מוכר כרטיסים, מחזיר עודף.

"מי עוד לא שילם?" הוא צועק כל כמה שניות.

גניה, כהרגלה, חושבת כמה קשה לו לנחש מי משתמט מתשלום. בדוחק הזה איש לא ידע אם שילמת על שלושה או לא שילמת כלל. האנשים מתקדמים פנימה במעבר. גניה ועוד אישה עולות מדרגה נוספת, תיקו של האיש שמאחוריה תקוע בגבה. כסף קטן אין לה. היא מכינה שטר. פחד צונן מפני הנסיעה לבד תוקף אותה. הכי בטוח זה לעשות הכל כפי שהיתה עושה ראיסה.

גניה מושיטה לנהג את השטר. ראיסה תמיד גם אומרת משהו. מילה מסוימת. כנראה מספר התחנות, כי אולי זה קובע את המחיר.

נו כן בטח, היא אומרת תמיד "פעמיים".

"פעמיים", אומרת גניה לנהג. הנהג מושיט לה שני כרטיסים, דוחף לתוך ידה עודף, וכבר מנקב את הכרטיסייה של האישה שלידה ושל האיש שמאחוריה ושל מישהו בלתי נראה מהמדרגות מאחור.

גניה מביטה בכרטיסים מבולבלת. בזמן שהיתה חולה כנראה שוב העלו את המחירים. מעניין בכמה. אבל המספרים שעל הכרטיסים נראים מטושטשים ולא ברורים. רק כשמתפנה מקום ישיבה והיא בוחנת את העודף, היא נדהמת לגלות: או שהנהג החזיר לה פחות מדי כסף, או

שהמחיר עלה במאה אחוז. היא יושבת במקומה מהססת. צריך לגשת לנהג, לשאול אותו. בטח! איך בדיוק? באיזו שפה? היא מסתכלת אם יש בסביבה מישהו מרוסיה שיתרגם, היא מזהה את הרוסים לפי הפנים. הנה אדם במגבעת נוקשה ומעוגלת, הוא חייב להיות רוסי. אבל תחושת בושה כבדה משתלטת עליה. היא מן הסתם טועה במשהו בסיסי. המציאות ניצבת מולה מסתורית כדמות רעולת פנים. אולי המדד קפץ בעשרות אחוזים, וכולם יודעים את זה חוץ ממנה. אולי היא טועה בזיהוי המטבעות. זה יהיה מביך כל כך. האיש שחייב להיות רוסי מביט בה מתחת לשולי מגבעתו כשהיא יורדת מן האוטובוס.

את הרצפות בקומות 12 עד 14 היא שוטפת במשנה זהירות. שרידי הסחרחורת עדיין בתוכה, מאיימים לזרוק את גופה אל השיש המבריק.

ראיסה איננה. לפני יומיים היא התקשרה לגניה וסיפרה ששכנתה החדשה הציעה לה עבודה: לטפל באמה הזקנה.

"זה כדאי לי, גניצ'קה", הסבירה ראיסה בלהט, "זה פה תיכף, לא צריך לנסוע לשום מקום, וכשהנכד חוזר מבית הספר, אני כאן. אז הסכמתי. כבר אמרתי שם בעבודה שלום לכולם. אבל אנחנו נמשיך להתראות, אחרי העבודה תבואי עם פאבליק. בחזרה תיקחי אוטובוס עד לה גרדיה, זה אחת שתיים, התחנה פה. ומשם זה כבר לא בעיה, כל קו שעובר נוסע לבית שלך".

אחת שתיים, אבל אצלנו הכל ספור, זה שני אוטובוסים במקום אחד. אנחנו לא מיליונרים, דיקלם לגניה קולו של חתנה. בהפסקה היא בוחנת את המנקות האחרות שהתאספו במטבחון. אף אחת לא מדברת רוסית, אף אחת לא יכולה להגיד לה אם מחירי הנסיעה התייקרו.

"ראיסה יוק!" אומרת לגניה אחת המנקות ופורצת בצחוק ספק ידידותי ספר שמח לאיד. "יוק" זה בטח "הלכה" בעברית, חושבת גניה בהמתינה לאוטובוס בדרכה הביתה. משכורתה נכנסת ישר לחשבון הבנק המשותף שלה עם בתה וחתנה. בארנקה מונח הכסף שהקציב לה חתנה עד סוף החודש בשביל הקניות במכולת והנסיעות. היא שולפת מתוכו שטר נוסף.

"פעמיים", היא אומרת לנהג מכותרת טבעת צפופה של נוסעים, ומקווה שהאירוע מהבוקר יתגלה כחד פעמי. אבל הוא מושיט לה שני כרטיסים ומחזיר עודף שמלמד על התייקרות של מאה אחוז.

"הנסיעות באוטובוסים עלו?" היא שואלת את בתה.

"מה אני יודעת? הלחם עלה, בטח גם הנסיעות עלו", היא עונה.

בתה עובדת בסניף הבנק השכונתי, כך שבאוטובוסים כמעט אינה נוסעת. בערבים המעטים שהיא ובעלה יוצאים, הם נוסעים במכוניתם. "מה אני יודעת", חוזרת אנה על דבריה בעצב.

אניצ'קה שלי, חושבת גניה, למה הפכת. היית עליזה כציפור כשהיית ילדה.

את חתנה אינה מעיזה לשאול על המחירים.

הימים בלי ראיסה בודדים מתמיד. איש לא מדבר עם גניה בעבודה. רק המנקה הצחקנית אומרת בכל פעם "ראיסה יוק!" ופורצת בצחוק.

גם בבית לא מדברים הרבה. חתנה ובתה בקושי מדברים זה עם זה, לא כל שכן עם גניה. היא מסיימת את עבודות הבית ופורשת לחדרה, עייפה, קהת־חושים, כבר לא מופתעת מהתייקרות הנסיעה, מביטה בגעגועים ב"גן הכחול".

בחלומותיה בלילות נוגס אדם בציפור יפת־נוצות, דמה מטפטף על צווארונו הלבן.

בכל פעם שגניה יוצאת מהעבודה וממתינה לאוטובוס, מרחף בית IBM גבוה מעליה חום־אדמדם, מחורר בחלונות מרובעים צפופים, כמו יערת־דבש ענקית שהוצאה מהקשרה. הבניין הסמוך נראה עתה כסליל נפרם של רצועות נייר לבנות. במבט בוחן רואים שצורתו צורת ראש אדם ענק. בכל פעם שהאוטובוס מגיע, מתלבטת גניה אם לעלות או להמתין לפאבל. פאבל יכול לקחת אותה למקום המיוחל שבו ישאלו אותה עם איזו ריבה היא רוצה את התה, וראיסה כל הערב תסביר לה דברים, וגניה תקשיב לה בהבעה של "כן, עכשיו הבנתי". גניה תספר על המבט המבוהל בעיני בתה כשבימים קרים במיוחד תופס אותה חתנה רוחצת כלים במים חמים. ראיסה תגיד לה שתיזהר כשהיא יורדת במדרגות. גניה...

אבל כאן עולים בזיכרונה החישובים המדויקים של חתנה. הסכום החודשי שהוקצב לה ההולך ואוזל, והיא מדמיינת את הסקנדל שיתחולל אם יסתבר שעשתה נסיעות מיותרות.

היא עולה לאוטובוס.

"פעמיים", היא אומרת לנהג ונוסעת הביתה.

מתוך מטאטא (תוצאות המחקר), ליאוניד פקרובסקי[32]

אתם מבינים, יש לי תואר שלישי, השקעתי מאמצים רבים בלימוד תולדות הרנסנס הצפון־אירופי. ואם להיות יותר מדויקים – מושא התעניינותי המיוחדת היה סוגיית האסתטיקה של אלברכט דירר – הגאון המסתורי של שנות הדמדומים של גרמניה בימי הביניים. והנה עכשיו אני מנקה את רחובות תל־אביב. ותודה לאל, זבל לא חסר, הרבה זבל, וזה אומר שיש לי פרנסה. כל בוקר, בשעות המוקדמות ביותר, כאשר השמים הכהים והסמיכים נצבעים בזריחה צנועה, ואחר כך בהדרגה הופכים לתהום כחולה, אני הולך לאטי ברחובות תל־אביב הריקים, דוחף לפני עגלה עם אבזרי המקצוע החדש שלי: שני פחי זבל, מטאטא ויעה. קולות של מקהלות הציפורים והמסתוריות של צללים בסגנון סזאן, הנשפכים באטיות מהמדרכות אל תוך החצרות, מאיצים את תהליכי הפעילות המוחית ויוצרים אצלי רצון עז לחשוב. תאמינו לי, זו לא פליטת פה: הרי ההתרשמות הקודמת שלי, שלפיה חשיבה זה משהו בלתי פוסק ואין־סופי כמו היקום, ולא תלוי בנו, התבררה כמוטעית. היתה תקופה – הימים הראשונים והחודשים הראשונים של העבודה החדשה – שבה המנגנון שיוצר מחשבות כאילו נשבר, ורק מבפנים, מרחוק, הוא צפה בי: חפץ בחלל, הלבוש מדים של עיריית תל־אביב, ומנופף במטאטא במרץ. העולם התכווץ עד לאובייקטים אלמנטריים, והפך קשיח כמו רכס הרים. נעלמו לבטים, ניואנסים, גוונים, מעברים דקים של ניחוחות פסיכולוגיים. ורק בלילות המרים והשחורים, כשהראש כאב עד טירוף מהתעוררות פתאומית ולא רצויה, ניסיתי לאמוד את מידת הנפילה שלי אל עומק התהום. את כמות הכאב לכל מילימטר של לב. את טמפרטורת ההתנדפות של כוח הרצון משטח הנשמה ואת כוח הלחץ החיצוני ששובר את הנפש.

היה, היה... הזמן החליק באטיות על פני המים העכורים של הירדן. הזמן, המלטש המקצועי, חתך מהעולם שלי את הקוצים החדים אשר פצעו את הלב עד זוב דם. האבק שקע, משפטו המעורפל של גיתה "אם אינך יכול לעשות את מה שאתה אוהב – תאהב את מה שאתה עושה" – קיבל מבחינתי משמעות ברורה. אתם לא תאמינו – התחלתי לאהוב את המטאטא! לא מטאטא אחד, לא ספציפי, כאילו היה יצירת אמנות – אלא את רעיון המטאטא. גיליתי דבר שקודם לכן היה נראה לי כמו רעיון כפירה נוראי: שמטאטא יכול להיות אובייקט חשיבה רציני. בעצם, מה רעיון כפירה בזה, אם ידוע שכל חפץ (במקרה של אפלטון, למשל – הספסל) ניתן לתאר בצורה אבסטרקטית. אבל בתקופה שלמדתי על האסתטיקה של דירר, בשום מקרה לא היה עולה במוחי גילוי כזה. הוא זה ששוב החזיר אותי לעולם הנוצץ בצבעים וריחות. התודעה המשתקמת שוב העמידה את החפצים בשורה היירכית מדויקת:

32 **ליאוניד פקרובסקי, "מטאטא (תוצאות המחקר)", בתוך: מטאטא וסיפורים אחרים** (טניה חזנובסקי ותומר שריג מתרגמים, ספריית פועלים, סיפורת, 2012). **התפרסם גם בהארץ ספרים,** 26.12.2008: www.haaretz.co.il/literature/1.1369794

למטה זבל – כל מיני פחיות קולה ופפסי, ניירות, שאריות תפוחי עץ וקליפות בננה, שקיות ניילון, עלים יבשים וסתם לכלוך. בגובה העיניים – דוכני עיתונים, חלונות ראווה של חנויות, קירות מתקלפים של בתים, אנשים, מכוניות ושווקים. ולמעלה – אם מרימים את הראש – כיפת שמים קפואה, ומעליה מציאות פרובלמטית, והלאה – גבול התהום, אשר מאחוריה אלוהים, ואין גישה לתבונה האנושית ושם שולטת רק האמונה.

התעורר בי הרצון לעשות סדר בתחושות החדשות והמיוחדות שלי, וערכתי מחקר היסטורי קטן בנוגע לתולדות המטאטא. ומכיוון שרשימת המקורות היתה מוגבלת, מסיבות מובנות, התוצאות היו די צנועות. אבל אפילו הן נתנו אפשרות לגלות עקבות, גם אם בקושי נראים לעין, שהשאיר המטאטא בהיסטוריה של ההתפתחות האנושית.

[...]

גניה, גיבורת הסיפור **פעמיים**, היא אישה שקופה. היא רכיב זעיר במסה האנושית עמומת הזהות המרפדת את קיומנו באמצעות עבודות השירות שהיא מספקת.

גניה הסתפחה אל המסה הזו בעל כורחה. לאחר חיים של רווחה ונוחות היא מוצאת את עצמה, בגיל מתקדם, נאלצת להגר לארץ שאת שפתה היא אינה מסוגלת ללמוד ולנקות לפרנסתה מדרגות שאותן היא רואה במטושטש בשל קטרקט מתקדם שאינו זוכה לטיפול רפואי נאות.

הסיפור של בלה שייר נפתח במשפט הזה: "כשמסתכלים בדברים מן הצד החיצוני, הכול נראה כמו מין משחק הרכבה צבעוני".[33] המשפט הזה, כמו הסיפור כולו, שולח אותנו, באמצעות ההסתכלות מן הצד החיצוני, לתוך תודעתה של גניה, להסתכלות בדברים מן הצד הפנימי.

הסיפור מנגיש לעינינו שלנו את מה שרואה גניה בעיניה מצועפות הקטרקט, ולתודעתנו – את המציאות היומיומית שהיא חווה. הוא הופך את הגיבורה השקופה שלו לבעלת נוכחות ונִראוּת.

וכך מתוארת, בתמציתיות צוננת ומדויקת, מציאות חייה של גניה: "בתה של גניה אנה, חתנה, וגניה עצמה הם שלוש חוליות במעין שרשרת־מזון שגניה היא החוליה הנחותה ביותר שבה".[34] לדירוגה הנמוך בהיררכיה המשפחתית מתווספת נחיתות נוספת, שנגזרת על גניה בשל המוגבלות הפיזית. מוגבלות זו דנה אותה לסוג של עיוורון, סוג של חירשות וסוג של אילמות.

טעות פעוטה, שוברת לב, עומדת בלבו של הסיפור. מגולמים בה בעוצמה חוסר האונים, ההשפלה והסבל השוחק המתמשך שחווה גניה במהלך כל יום עבודה.

לגניה יש חברה אחת, ראיסה. הקשר עם ראיסה יוצר מובלעת של נחמה בתוך חיים רעים. ראיסה עוברת דירה. גניה חייבת מעתה לערוך נסיעת אוטובוס מיוחדת כדי להגיע לביתה החדש. הצורך הזה הופך למכשול בלתי עביר, וגניה מחמיצה את ההזדמנות היחידה שהייתה לה לחוות חברוּת, קשב ותקשורת משמעותית עם הזולת. המכשול הוא קל לכאורה, אך בפועל אין לגניה סיכוי לגבור עליו.

הסכום הקצוב שמקצה לה חתנה המתעמר לצורך נסיעות היה עשוי להספיק גם לנסיעה לביתה החדש של ראיסה, אבל לגניה, שעיניה הדוויות אינן מסוגלות לקרוא אפילו את שפת האם שלה, אין כלים לפרוץ את הסיטואציה הטרגית שבה היא לכודה. ראיסה נהגה לומר לנהג "פעמיים" כשנסעה עם גניה, וגניה, ש"פעמיים" הוא הביטוי הרלוונטי היחיד הזמין באוצר המילים הזעום שברשותה, חוזרת עליו כשהיא לבדה, בלי להבין את משמעותו, ומשלמת מחיר כפול על כל נסיעה בודדת.

33 שייר, **לעיל** הערה 31, עמ' 209.
34 **שם**, עמ' 211.

גניה מרגישה שהיא טועה; שהיא אינה מתנהלת באופן נכון. אבל החשש מהשפלה נוספת משתק אותה ומונע ממנה לנסות לקבל הסבר.

את האפשרות לבקש מידע מהנהג היא בוחנת בינה לבינה ופוסלת נחרצות: "בטח! איך בדיוק? באיזו שפה?".[35] אך גם בקשת סיוע ממי שדובר, אולי, את שפתה אינה נגישה. גניה מזהה נוסע שנראה רוסי ולרגע שוקלת לפנות אליו בבקשת מידע, אבל גם את האפשרות הזו היא פוסלת:

> אבל תחושת בושה קשה משתלטת עליה. היא מן הסתם טועה במשהו בסיסי. המציאות ניצבת מולה מסתורית כדמות רעולת פנים. אולי המדד קפץ בעשרות אחוזים, וכולם יודעים את זה חוץ ממנה. אולי היא טועה בזיהוי המטבעות. זה יהיה מביך כל כך.[36]

לאחר שהיא מסיימת לשטוף את הקומות שלה, גניה חושבת על עוד אפשרות לקבל מידע, אבל גם אפשרות זו מסתיימת בלא כלום: "בהפסקה היא בוחנת את המנקות האחרות שהתאספו במטבחון. אף אחת לא מדברת רוסית, אף אחת לא יכולה להגיד לה אם מחירי הנסיעה התייקרו".[37]

ושוב גניה ממתינה לאוטובוס בדרכה הביתה. עולה לאוטובוס, מושיטה שטר לנהג ושוב אומרת: "פעמיים"; ושוב היא מקבלת עודף שמלמד על התייקרות מפחידה ולא סבירה של מאה אחוזים. הסיכוי להגיע לאותה שעה של חסד שבה עוטה גניה ערך אנושי וכבוד, השעה שהיא מבלה עם ראיסה, חסומה. על משכורתה אין לה שליטה. הכסף נכנס לחשבון הבנק המשותף שלה עם בתה וחתנה. בארנקה הסכום שקצב לה חתנה לצורך נסיעות וקניות במכולת עד סוף החודש.

קורטוב של סיוע אנושי פשוט, דקה של קשב קצר וסבלני, היו פותחים את החסימה; היו סוללים את דרכה של גניה לביתה של ראיסה. למשל, נהג רגיש או נוסעת קשובה שהיו מנסים להבין מדוע אישה אחת משלמת מחיר כפול עבור נסיעה בודדת. מדוע גניה אומרת "פעמיים" כשהיא, בעליל, נוסעת אחת?

אבל גניה, שאינה רואה כמעט, היא גם בלתי נראית. והיא אינה מצליחה להפוך את עצמה לנראית, למי שזכאית לקשב ולהסבר ולסיוע, לבעלת כבוד.

35 **שם**, עמ' 217.
36 **שם**, שם.
37 **שם**, עמ' 218.

הקשר שבין אי־נראות לפגיעה בכבוד עומד גם במרכזו של **מטאטא** (**תוצאות המחקר**), סיפורו של ליאוניד פקרובסקי. הכותב, ממש כמו גיבור סיפורו, נע ונד בין השקיפות שגזרה עליו ההגירה לישראל לבין הנראות שהקנה לו מעשה היצירה. כך נפתח הסיפור:

> אתם מבינים, יש לי תואר שלישי, השקעתי מאמצים רבים בלימוד תולדות הרנסנס הצפון־אירופי [...] והנה עכשיו אני מנקה את רחובות תל־אביב. ותודה לאל, זבל לא חסר, הרבה זבל, וזה אומר שיש לי פרנסה. כל בוקר, בשעות המוקדמות ביותר, כאשר השמים הכהים והסמיכים נצבעים בזריחה צנועה, ואחר כך בהדרגה הופכים לתהום כחולה, אני הולך לאטי ברחובות תל־אביב הריקים, דוחף לפני עגלה עם אבזרי המקצוע החדש שלי: שני פחי זבל, מטאטא ויעה.

המספר ב**מטאטא** מוצא מפלט ביישום הכישורים העיוניים שלו על נסיבות חייו העכשוויות.

המחקר ההיסטורי המדוקדק והרפלקסיבי על אודות תולדות המטאטא משנה את מצב התודעה של עורכו. באמצעות מלאכת העיון והסיפור הוא כמו מושך עצמו בשערות ראשו מתוך עומק התהום והופך למתבונן חד הבחנה ומעמיק ראות במצב האנושי. הוא מכונן מחדש את כבודו.

ליאוניד פקרובסקי מאלץ אותנו, הקוראות והקוראים, להפוך דמות שקופה לדמות נראית, כשם שעשתה בלה שייר ב**פעמיים**. ובשני הסיפורים התביעה לנראות, שמשמעותה האמיתית היא תביעה לכבוד, היא לב העניין.

סיפורו האישי של ליאוניד פקרובסקי, מחבר **מטאטא וסיפורים אחרים**, עשוי להיתפס כמרגיע. החברה שלנו השכילה לזהות כי "בתוך בודקה במגרש חניה בתל אביב יושב סופר מבריק", ככותרת כתבת מוסף ארוכה שהוקדשה לליאוניד ולספרו,[38] ולעטרו בכבוד הראוי לו.

אך לאמיתו של דבר, סיפור הגילוי המשמח הזה רק מדגיש את אותה "מציאות פרובלמטית", כביטויו של פקרובסקי, המותירה אינספור גברים ונשים, מהגרים וזרים, מחוסרי נראות ומחוסרי כבוד. הנראות שפקרובסקי זכה בה מתוארת בתקשורת כמעין נס, וגם נס זה התרחש בזכות כישרון ספרותי יוצא דופן.

38 מאת אביבה לורי. פורסם ב**הארץ**, **23.5.2012**: www.haaretz.co.il/magazine/1.1714352

אך פתיחה של איזה אופק מאפשרת החברה שאנו חיים בה עבור בנותיה ובניה השקופים אשר אינם יודעים לכתוב סיפורים?

פרק ב

מנהלת וחיילת: נשים, עבודה וכבוד

מתוך קופסה שחורה, עמוס עוז[39]

אני זוכרת את מילות ההכָּשה הצבאיות שיָרית מזוית שפתיך: שלילי, חיובי. מקובל. קשקושים. יבוצע. טמטום. נקודה. עופי. כל אלה וכיוצא באלה היית פולט כמעט בלי לפשק את שפתיך. ותמיד על סף הלחישה – כמקמץ לא רק במילים אלא גם בקולך ובהפעלת שרירי פניך. לסתות הטורף שלך, שלעתים נדירות חשפו את שיניך התחתונות בהעויה המתנשאת, המרירה, ששימשה אותך בתפקיד חיוך: "מה הולך פה, זיסֶרית? יושבים על התנור ומחממים על חשבון הצבא את המקומות הקדושים שלך?" או: "אם רק היה לך בראש עשרה אחוז ממה שיש לך בחזיה, איינשטיין בעצמו היה נרשם אצלך לשיעורי ערב." או "דו"ח המְצַאי שהכנת לי נראה כמו מתכון של שטרודל. מה דעתך להכין לי במקום זה דו"ח על איך את במיטה? אולי שמה את כן שוה משהו?" יש שהקרבן היתה פורצת בבכי. אתה היית משתהה, מתבונן בה לרגע כמו בחרק גווע ומסנן: "טוב, תתנו לה סוכריה ותסבירו לה שניצלה ממשפט צבאי." וסובב על עָמדך כקפיץ ומחליק ברדלסית מן החדר. ואני, בדחף סתום, הייתי מתגרה בך לפעמים חרף הסכנה או בגללה. הייתי אומרת, למשל, "בוקר טוב, המפקד. הנה הקפה שלך. אולי ביחד עם הקפה מתחשק לך ריקוד בטן קטן?" או: "המפקד, אם באמת בוער לך לראות לי מתחת לחצאית, חבל שתתאמץ להציץ, תן לי פקודה ואני מכינה לך דו"ח מצאי על כל מה שיש לראות שם." כל חכמה כזאת עלתה לי אצלך בריתוק־מחנה או בשלילת חופשה. חמש שש פעמים קנסת אותי על התחצפות. פעם העפת אותי לבלות יממה בחדר המעצר. ולמחרת, התזכור, שאלת: "נו, יצא לך החשק, מותק?" אני פרשתי חיוך מתגרה על שפתי ועניתי: "בדיוק להיפך, המפקד. כולי בוערת מרוב חשק." לסתות הזאב שלך נפערו כמו לנשיכה, ומבין שיניך התִזת: "אז אולי ללמד אותך, זיסרית, מה עושים במצבים כאלה?" הבנות החלו לגחך. כבשו צחקוקים מאחורי כפות־ידיהן. ואני לא נשארתי חייבת: "שאמתין לזימון, המפקד?".

39 עמוס עוז, **קופסה שחורה** (עם עובד, 1987), עמ' 144.

מתוך **המהפנט**, לארס קפלר[40]

תפסתי את עצמי מחייך למשמע ברכת השלום התאילנדית כשעליתי במעלית למנכ"ל. למרות שהדלת היתה פתוחה, דפקתי לפני שנכנסתי. אניקה לורנצון ישבה והתבוננה החוצה מבעד לחלונות הפנורמיים, שהציגו נוף מרהיב לבית הקברות הצפוני בפארק האגה.

פניה לא הסגירו ולו ברמז שהיא נוהגת לשתות שני בקבוקי יין מדי ערב כדי להירדם. כלי הדם שלה נחו חלקים וחבויים מתחת לעורה בן החמישים. רשת שטחית של קמטים נראתה מתחת לעיניה ולמצחה, וקווי הצוואר והסנטר שלה, שפעם היו יפים וזיכו אותה במקום השני בתחרות מיס שוודיה, הזדקנו.

סימון היתה נוזפת בי על כך, חשבתי לעצמי. היא מייד היתה אומרת שהערות פוגעניות על מראה חיצוני של אישה בתפקיד בכיר אינן אלא טכניקת שליטה שגברים סיגלו לעצמם. אף אחד לא מדבר על הרגלי השתייה של מנהלים ממין זכר, אף אחד לא יעלה על הדעת להתעמק בתווי פנים רופפים של מנהל.

בירכתי את המנהלת לשלום והתיישבתי לידה. "מרשים," אמרתי. אניקה לורנצון חייכה אלי חיוך שלו. היא היתה שזופה ורזה, שערה דק ומחומצן. היא לא הדיפה ריח של בושם, נכון יותר לומר שעלה ממנה ריח של ניקיון: רמז קלוש לסבון יוקרתי אפף אותה.

"אתה רוצה?" שאלה והחוותה בידה לכיוון כמה בקבוקי מים מינרליים. הנדתי בראשי לשלילה והתחלתי לתהות היכן כל האחרים. לפי השעון ההנהלה כבר היתה צריכה להתכנס, לפני חמש דקות.

אניקה קמה על רגליה והסבירה, כאילו קראה את מחשבותי:

"הם יגיעו, אריק. יש להם יום סאונה היום, תבין."

היא חייכה חיוך מעוקם.

"דרך למנוע את השתתפותי בישיבה. מתוחכם, נכון?"

באותו רגע נפתחה הדלת וחמישה גברים סמוקי פנים נכנסו, צווארוניהם התלחלחו משערות ועורף רטוב, אדים של חום ומי גילוח עלו מהם. הם סיימו את שיחותיהם בנחת.

"אבל המחקר שלי יעלה כסף," שמעתי את רוני יוהנסון אומר.

"ברור", ענה סוון הולסטיין באי נוחות.

"רק שביארנה קישקש שהם יקצצו קצת, שאנשי הכספים רוצים לווסת את תקציב המחקר ולפרוש אותו על פני תחומים רבים".

"גם אני שמעתי על זה, אבל זה לא משהו שצריך להתייחס אליו", אמר הולסטיין חרישית.

השיחות גוועו עם כניסתם לחדר.

40 לארס קפלר, **המהפנט** (רות שפירא מתרגמת, מודן, 2011), עמ' 298, 299. לארס קפלר הוא שם העט של בני הזוג אלכסנדרה ואלכסנדר אמדורל.

קופסה שחורה של עמוס עוז **והמהפנט** מאת לארס קפלר הם שני טקסטים הרחוקים מרחק רב זה מזה.

קופסה שחורה, רומן המכתבים הידוע של עמוס עוז, מגולל עלילה המתרחשת באמצע שנות השבעים. בקטע המובא כאן אילנה, גיבורת הרומן, נזכרת בימיו הראשונים של הקשר בינה לבין אלכס, בעלה לשעבר, בעת ששניהם שירתו בצבא. אלכס היה מפקד פלוגה, ואילנה – הפקידה הפלוגתית.

המהפנט הוא ספר מתח מאת לארס קפלר שראה אור בשוודיה בקיץ 2010. בקטע המובא כאן גיבור הספר, הרופא־המהפנט, אריק מריה ברק, מגיע לפגישה עם מנכ"לית התאגיד שבו הוא מועסק, אניקה לורנצון.

הקטע מתוך **קופסה שחורה** מתאר התנהלות יומיומית בפלוגה של לוחמים שבנות משרתות בה בתפקידי פקידות.

שפתו של אלכס, המפקד הכריזמטי, רוויה ב"מילות הכשה צבאיות" כמו "עופי"; או "מה הולך פה, זיסרית? יושבים על התנור ומחממים על חשבון הצבא את המקומות הקדושים שלך?"; או "אם רק היה לך בראש עשרה אחוז ממה שיש לך בחזיה, איינשטיין בעצמו היה נרשם אצלך לשיעורי־ערב; או "דו"ח המצאי שהכנת לי נראה כמו מתכון של שטרודל. מה דעתך להכין לי במקום זה דו"ח על איך את במיטה? אולי שמה את כן שוה משהו?"[41]

השורות מתוך **קופסה שחורה** נושאות היום אופי כמעט פרודי.

הן ממחישות היטב את המהפך הדרמטי, לא רק במשפט אלא גם ברוח הזמן, שהתרחש בכל הנוגע להתייחסות מינית לנשים בהקשרים תעסוקתיים.

חלק מהמהפך הזה קשור בשינוי עמוק במודעות. נשים שבעבר לא ידעו לזהות התנהלות המופנית כלפיהן כהטרדה, יודעות היום לכנות את המתרחש בשמו. ביטוי חשוב המגלם את רוח המהפך הזה הוא החוק למניעת הטרדה מינית שהתקבל לפני כעשור.[42]

החוק, המגדיר אפיקים (פלילי, אזרחי וארגוני) כמענים להטרדה מינית, על פי בחירת המוטרדת, נועד, כדברי בית המשפט, "לשנות דפוסי התנהגות שרווחו בחברה, בצבא ובמקומות עבודה", ואף "למנוע התייחסות מינית, מקום בו נדרשת

41 עוז, **לעיל** הערה 39, עמ' 144.

42 החוק למניעת הטרדה מינית, התשנ"ח–1998. הסדרים דומים מוחלים גם בצבא, וגם שם אסורה "התייחסות מבזה או משפילה המופנית לאדם ביחס למינו או למיניותו" (פקודת מטכ"ל 33.0145, איסור פגיעה על רקע מיני).

התייחסות מקצועית, וזאת, כיוון שהתייחסות מינית במקומות אלה פוגעת בביטחונם, בכבודם ובפרטיותם של בני אדם".[43]

מאז נחקק קיבל החוק תשומת לב נרחבת ויושם בשורה של פסקי דין שהרשיעו נאשמים בעבֵרות של הטרדה מינית וקיבלו תהודה ציבורית ניכרת.

ועדיין, ההטרדה המינית ופגיעתה הרעה לא נעלמו משדה התעסוקה האזרחי או הצבאי, ונותר בעינו הצורך להבין את טיבה ולהתמודד עם שאלות שהיא מעלה.

כאמור, בעיניים עכשוויות הטקסט מתוך **קופסה שחורה** עשוי להיתפס כתיאור מופרז עד כדי גיחוך של יחסים בין המינים בצבא של פעם. עניין מיוחד מעורר תיאור תודעתה של הגיבורה, אילנה, לנוכח ההתנהגות המופנית כלפיה.

בניגוד לחיילות אחרות הפורצות בבכי, היא משיבה למפקד המטריד מינית בדברי שנינה והתגרות משלה. כותב עוז: "בדחף סתום, הייתי מתגרה בך לפעמים חרף הסכנה או בגללה. הייתי אומרת, למשל 'בוקר טוב המפקד. הנה הקפה שלך. אולי ביחד עם הקפה מתחשק לך ריקוד בטן קטן?'"; או "המפקד, אם באמת בוער לך לראות לי מתחת לחצאית, חבל שתתאמץ להציץ, תן לי פקודה ואני מכינה לך דו"ח מצאי על כל מה שיש לראות שם".[44]

האם תגובתה האסרטיבית של אילנה כלפי המפקד המטריד נעוצה באופייה המיוחד? האם תגובה כזו היא לגיטימית דרך עדשות הנורמות החדשות? השאלה מתחדדת לנוכח התפתחות העלילה ב**קופסה שחורה**. הדיאלוג הטעון הוביל לרומן בין השניים, וכידוע לקוראות ולקוראים הרבים של הספר, הקשר בין אילנה למפקד שלה הפך לנישואין.

שאלה מעניינת היא מה מבטא טקסט ספרותי כזה היום. האם ניתן לקרוא אותו כמעין עדות בדיונית למצב דברים שבעבר היה קביל ומובן מאליו והיום הפך לבלתי נסבל? האם היה מדובר במצב דברים בלתי נסבל כבר אז, בשנות השבעים שאליהן מתייחס הטקסט? האם עמוס עוז התכוון לעצב דמות שאינה יודעת שכבודה נפגע? או שמא כבודה אכן אינו נפגע?

גם אם אין תשובות חד־משמעיות על השאלות הללו, ברור שהחברה, הצבא והמשפט עברו כברת דרך עצומה בכל הנוגע למצבן, מעמדן וזכויותיהן של נשים.

ייתכן שעמוס עוז כתב את הטקסט הזה כתיאור ראליסטי של מה שנתפס בעיניו אז כמציאות חיים או "מציאות צבא" רגילה וכאופי השיח האופייני בין מפקד פלוגה לבין חיילות הנתונות לפיקודו. אם כך, כדאי לשים לב שאפילו דרך אותה תפיסה משתקפת בחדות המצוקה שיוצרים דברי המפקד בקרב חיילות אחרות. עוז

43 ע"פ (ירושלים) 7654/03, **ד"ר עמיקם קסיר נ' מדינת ישראל**, ניתן ב־30.11.2004.

44 עוז, **לעיל** הערה 39, עמ' 144.

כותב: "יש שהקורבן היתה פורצת בבכי. אתה היית משתהה, מתבונן בה לרגע כמו בחרק גווע, ומסנן: 'טוב, תתנו לה סוכריה ותסבירו לה שניצלה ממשפט צבאי'".[45]

היום נראה שברור לכול כי מי שיידרש להגן על מעשיו וכמעט ללא ספק לעמוד למשפט צבאי אם חילופי דברים שכאלה ייחשפו, יהיה הקצין ולא החיילת. הטקסט הספרותי מנכיח את הפער בין מה שהיה אולי מקובל בזמן שבו עלילת הספר התרחשה לבין מה שמותר ומה שאסור היום.

השנים שחלפו מאז נכתב העצימו את כוחו להדגיש את הפוגענות והפגיעה בכבוד שרָווחה גם אז, אבל לא נקראה בשם הראוי לה ובעקבות זה לא טופלה בכלים הראויים. כאמור, עברנו דרך ארוכה. אך כמו שעולה מהטקסט הבא, לא הכול נפתר.

המהפנט מקפיץ אותנו עשרות שנים קדימה, לעבר סביבה עכשווית, שונה כמעט בכל רכיביה.

מדובר ברומן מתח העוסק בפתרון תעלומת פשע. לארס קפלר הוא שֵם עט שמאחוריו עומדים בני זוג הכותבים יחד. לא מן הנמנע שהשילוב היצירתי בין גבר לאישה הניב את הרגישות המשתקפת בטקסט לטיב חיי העבודה של גברים ונשים גם יחד.

הספר מתרחש בשוודיה ונמנה עם סוגת ספרות המתח הסקנדינבית, שרקעה הנורדי הקריר והמרוחק קוסם לקהל קוראים רחב בעולם. האפיזודה המובאת כאן היא שולית בתוך המארג הרחב והמורכב של הספר. היא משמשת כעין "פילר", לצורך מילוי חללים בין ההתפתחויות המובילות בהדרגה לעבר פתרון התעלומה שבמרכז הספר, ומבחינת תוכנה אינה מוסיפה מידע הנדרש להגעה אל פתרון התעלומה העומדת במרכז הנרטיב.

אקראיותה של האפיזודה הופכת אותה למעניינת. כבדרך אגב הדיאלוג הקצרצר בין שתי דמויות חושף זרמי עומק סמויים של חוסר שוויון מהותי בשדה התעסוקה, ודווקא בשדרות העליונות שלו ובחברה שנתפסת כמופת של שוויון מגדרי.

גיבור הספר, הרופא־המהפנט אריק מריה ברק, מגיע לפגישה עם מנכ"לית התאגיד שבו הוא מועסק, אניקה לורנצון. על פי כללי ההיררכיה התאגידית, אריק מריה כפוף לאניקה. מובן שעובדה זו לא אמורה להשפיע על הרהוריו. ואלה עוסקים במראה פניה של אריקה: הם אינם מסגירים את מנהגה לשתות בכל ערב שני בקבוקי יין כדי להירדם, מספרת לנו תודעתו של ברק. עורה חלק למדי, למעט

45 **שם**, שם.

רשת קמטים שטחית מתחת לעיניים ועל המצח. קווי הצוואר והסנטר, שפעם היו יפים די הצורך כדי לזכות את אניקה במקום השני בתחרות יופי, הזדקנו.

אריק מריה ברק מתואר כאדם בעל חוש מפותח לרפלקסיה עצמית. על כן הרהורו הבא עוסק בהתבוננות ביקורתית בעצמו. אילו היה חולק את הבחנותיו אלה עם בת זוגו, הוא חושב לעצמו, היא הייתה עומדת על כך שאיש לא מעלה על הדעת להתעמק בתווי פנים רופפים של מנהל ושהערות "פוגעניות" בדבר מראה חיצוני של אישה בכירה הם "טכניקת שליטה שגברים סיגלו לעצמם".

אריק מריה ממהר לדלג על ביקורתה המדומיינת של בת זוגו וממשיך להרהר בפרטי הופעתה של אניקה: היא שזופה, רזה, יש לה שֵׂער דק ומחומצן, ואופף אותה ריח של סבון יוקרתי.

בנקודה זו אריק מריה מתחיל לתהות על איחורם של הבכירים האמורים להגיע לישיבה. אניקה כמו קוראת את מחשבותיו. היא מסבירה: "הם יגיעו, אריק. יש להם יום סאונה, תבין". מיד לאחר מכן נכנסים לחדר הישיבות חמישה גברים סמוקי פנים, שאותות הבילוי בסאונה ניכרים עדיין בצווארוניהם הלחים ובשערם הרטוב. הם מסיימים בנחת את השיחות שניהלו בזמן הבילוי הגברי המשותף.

עכשיו אריק מריה מבין במדויק ולעומק את משמעות המילים שאמרה לו רגע קודם לכן המנכ"לית בלוויית חיוך מעוקם: "דרך למנוע את השתתפותי בישיבה. מתוחכם, נכון?"

השיחות של החברים שבילו בסאונה גוועות עם כניסתם לחדר. להסכמות האמיתיות, אפשר להבין, הם הגיעו כבר שם, בין האדים.

מה מתאר הטקסט הזה? אניקה היא מנהלת. הגברים האחרים הם עובדים הנמצאים מתחתיה בהיררכיה של מקום העבודה. האם עובדים יכולים להפלות מנהלת? מתברר שכן.

האנקדוטה אכן מתארת אפליה. אפליה של אריקה, שהיותה אישה מבליעה את היותה מנהלת והופכת אותה למושא לאפליה. האנקדוטה גם מדגימה כמה חמקמק ובעייתי עשוי להיות זיהוי האפליה. אף על פי שבפועל מדובר באפליה, הגברים האחראים לה אינם מרגישים כמי שמפלים.

אם נשאל אותם ושכמותם למשמעות הבילוי הגברי המשותף בסאונה, הבילוי שאריקה אינה יכולה לקחת בו חלק, ניתן להניח שיטענו לחפות מכל כוונה מדירה. הם ידברו, אולי, על רגשות טבעיים ונאים של ידידות בין קולגות. אולי גם יציינו שטיפוח רעות בין העובדים הוא אינטרס חשוב של מקום העבודה.

את קשרי החֶברות שהם רוקמים בסאונה הם חווים ללא ספק כחוויה טבעית ומכבדת, כמימוש של אוטונומיה אישית ולא כהדרה של מי שאינה יכולה מראש להתחבר לחֶברות הזה.

אם נקשה ונשאל על משמעות היעדרה של המנכ"לית שלהם מהבילוי, ניתקל אולי בהרמת גבה, אולי משועשעת ואולי מתריסה, שמשמעותה: "אפליה? הדרה? מה פתאום? סאונה קבוצתית זה בילוי של גברים. מסורת ותיקה אצלנו. אנחנו ודאי לא אמורים למנוע אותו מעצמנו רק בגלל שהמנהלת שלנו היא אישה".

מסובך לטפל באפליה מסוג זה, העטופה בכסות של ידידות נאה, הרגלים של סגנון חיים מִגדרי וטיפוח קשרים חברתיים בין עמיתים לעבודה.

כיצד אמורות אריקה לורנצון ונשים אחרות להתמודד עם האפליה המוסווית הזאת, עם הנטייה של קבוצת הרוב המגדרית להפלות בלי להרגיש שמדובר באפליה?

כאן מתחבר הקטע מתוך **המהפנט** לקטע מתוך **קופסה שחורה**. **בקופסה שחורה** יש תיאור של מצב דברים שגם אם לא עבר מן העולם, אין היום ספק בהיותו פוגע בכבוד ואף בלתי חוקי.

המהפנט מביא תיאור של סיטואציה עכשווית. גם היא פוגעת בכבוד, כשם שהקטע הקצר ממחיש, אך היא אינה נחשבת בלתי חוקית, ולמשפט אין היום כלים של ממש לטפל בה. מדובר, למעשה, בעוד וריאציה של תקרת הזכוכית המפורסמת, אותו מחסום בלתי נראה אך בלתי חדיר המונע מנשים ליהנות מרישוּת ומניעוּת חברתיים ובעקבותיהם מקידום במקומות עבודה. במקרה זה תקרת הזכוכית מוחלפת בסאונה, המשמשת אמצעי לצורך הדרת אישה־מנהלת. אחת הדרכים שבאמצעותן אפשר להציף בעייתיות מסוג זה, שהמשפט כאמור אינו רואה, היא ייצוגה בספרות, כשם שעשו בני הזוג אמדורל ב**המהפנט**.

ובכן, האם אפשר להסיק כי "נשים" הן עדיין קבוצה מיוחדת בשוק העבודה? קשה שלא להשיב בחיוב. המגדר עדיין לא הפך לגורם שקוף או חסר משמעות בשדה התעסוקה על פניו השונות.

המהפנט מדגים שהמחסומים המשפטיים והחברתיים שהוקמו נגד תופעת ההטרדה המינית אינם יעילים כשמדובר בפגיעה בנשים, על רקע היותן נשים, בהקשרים אחרים שאינם מיניים. גם נשים שהגיעו לדרגות הגבוהות ביותר אינן חסינות מפני פגיעות שונות בכבודן כעובדות או כמנהלות ועל רקע היותן נשים.

דרך ארוכה עוד לפנינו. והספרות, שיודעת להראות לנו דברים שעדשות המשפט מחמיצות, היא אחד הכלים החשובים העשויים לקדם אותנו בעוד כמה צעדים לעבר הגעה אל יעד השוויון.

פרק ג

משרה תמורת כבוד

מתוך העבודה, אניבל חרקובסקי[46]

הגשם המשיך לרדת כל היום.

השעה הייתה שבע וחצי ודיאנה הייתה המועמדת האחרונה שחיכתה לתורה להיכנס ללשכתו של המנהל. היא ישבה על כורסה, פניה אל החלון הגדול ורגליה שלובות, מדי פעם בפעם החליקה בידיה את קפלי החצאית.

המועמדת שקדמה לה סיימה את הריאיון שלה בשמונה. הבחורה יצאה מהלשכה, סגרה את הדלת מאחוריה והתיישבה ליד דיאנה להחליף את הנעליים במגפיים.

איזה יום, אמרה לה. כשאגיע הביתה, הכיס יהיה הדבר היחיד שיהיה יבש אצלי.

דיאנה חייכה אליה. הבחורה סיימה לנעול את מגפי הגומי, רכנה אליה ולחצה את ידיה.

זה כמו בכל מקום, אמרה לה, אין לך מה לדאוג. גם כאן הדברים נופלים כל הזמן מהשולחן.

הן התנשקו. כשהבחורה יצאה מאולם הקבלה ראתה דיאנה שהחולצה והחצאית של הבחורה מקומטות מאוד וחשבה – היא סיפרה לי את זה – שאחרי הריאיון עדיף לה לחזור בהקדם האפשרי לדירה כדי לגהץ את הבגדים שלבשה. חוץ מזה, השעה כבר הייתה מאוחרת מאוד ובקושי תספיק לאכול משהו, לכבס את התחתונים ואת החזייה ולגמור לקרוא את הסיפור על שתי הנזירות המתלמדות.

דיאנה קמה מהכורסה והתקרבה לפקידת הקבלה שכבר פינתה את השולחן שלה וחיפשה בתיקה מטבעות לאוטובוס.

אני הולכת לשירותים, אמרה לה.

עכשיו התור שלך.

זה רק עניין של רגע.

בשירותים האוויר היה דחוס ולא־טבעי כמו בחממה. דיאנה התכופפה והשתינה בלי להתיישב על האסלה. היא רחצה את ידיה מתחת לאור המסנוור, סידרה את שערה בידיה ואחר כך פשטה את התחתונים, מעכה אותם ותחבה אותם לתיק.

46 אניבל חרקובסקי, **העבודה** (פרידה פרס־דניאלי מתרגמת, כרמל, 2012), עמ' 22, 23, 272, 273.

[...]

כל שאר הראיונות נמוגו מזיכרונה עד שנהפכו לסדרה של מערכים בסיסיים חסרי גיוון שלא התייחסו לאף אחד מהם במיוחד. לא זיכרונות היא שמרה – אני כותב זאת במילותיי שלי – אלא רעיון יסוד, צורה שבעצם פשטותה נעוץ ההסבר מדוע ברגע שהתחילו לחפש עבודה למדו כל הבנות להתנהג על פיה בכל ריאיון שפקדו.

מעבר להפשטה זו ציינה דיאנה שבשכונות, למשל, מקובל שהבנות יחכו לתורן על המדרכה. לפעמים זה פשוט קורה כי אין בפנים מקום לכולן, אבל גם מקובל שהחברות נותנות לתור שעל המדרכה להתארך החל משעה מוקדמת מאוד כדי להזהיר את עובדיהן שלא תהיה להן כל בעיה להחליפם באחרים אם הם אינם מרוצים ממשכורתם או מתנאי עבודתם.

אחרי שבועות שבהם התייצבה לראיונות מדי יום ביומו, שמה דיאנה לב שלפעמים הצעת העבודה מזויפת, שמדובר רק בהטעיה זולה מאוד שמטרתה להניא את העובדים מלהכריז על סכסוך עבודה.

לעומת זאת, בחלק זה של העיר מקובל שהבנות יחכו באולמות שנוחותם אקזוטית בעיניהן. אז הן מתהלכות על שטיחים, מתיישבות על ספות עור ומדפדפות בחוברות. ואמנם כל זה גרם לשעות המתות שבהן המתינו לתורן להיות נסבלות יותר, אבל זה גם בישר להן, כמובן, שלכשיגיעו לריאיון הן יהיו חשופות לסוג אחר של ניצול. דלתות הלשכות, למשל, נסגרות הרמטית בלי כל קושי, והבנות צריכות להסביר עם מי הן גרות, אם הן מפרנסות אנשים מבוגרים, אם יש להן חבר ואם יש להן תוכניות להתחתן בטווח הבינוני, אם הן סובלות ממחזור לא סדיר, אם הן מוכנות לעבוד על פי חוזה ארעי, אם יש להן התנגדות לחתום מראש על מברק התפטרות למקרה שייכנסו להיריון וגם להקדים ולברר מה תהיה התנהגותן לאור קריאה אפשרית לשביתה.

השיחות עם דיאנה נתנו לי בסופו של דבר פתרון למבנה שלא הצלחתי למצוא עד אז, וכתבתי את הגרסה הראשונה הליבֶּרית.

בסצנה הראשונה, שהיא הארוכה ביותר בקטע, בחורה מחכה לתורה להיכנס לריאיון עבודה. היא יושבת על כורסה והתנועות היחידות שהיא עושה הן לשלב רגל על רגל, להוריד את הרגל וליישר את החצאית בידיה. היא חוזרת על תנועות אלה שוב ושוב בלי כל שינוי ובלי כל הבעה עד שברגע מסוים התאורה מתעמעמת באטיות רבה.

הסצנה השנייה היא העתק של ראיון העבודה של דיאנה עם מנהל החברה, אלא שמנקודת מבט שונה מזו שהייתה לי ממשרדו של החבר שלי. הבחורה מופיעה ופניה אל האולם, היא יושבת ליד השולחן ומחזיקה את תיקה בחיקה. היא חוזרת ומציינת את מקומות העבודה הקודמים שלה, מוסרת פרטים על כמה דברים המופיעים בקורות החיים שלה, מונה את עבודות המזכירות שהיא יודעת לבצע לשביעות רצון ואחר כך מסתפקת בלהנהן בראשה. בינתיים, היא מניחה את התיק על הרצפה מתחת לשולחן, מציבה את רגליה זו לצד זו ומפשקת אותן לאט לאט. לבסוף, בתשובה לשאלה האחרונה של הריאיון, היא מרימה

את החצאית עד בטנה ומציגה לראווה את ערוותה הגלויה. היא נשארת כך רגע ממושך והתאורה שוב מתעממת.

הסצנה השלישית היא שוב סצנה אילמת כמו הראשונה. הבחורה חוזרת לדירתה וגופה שוב חושף הן את העייפות והן את ההקלה שהיא חשה על שהראיונות כבר מאחוריה, לפחות ביום הזה. היא שמה את התיק על כיסא, חולצת את נעליה, מדליקה את הרדיו, עוברת מתוכנית לתוכנית עד שהיא מוצאת תחנה המשדרת מוזיקה.

[...]

בערב הבכורה באו יותר מארבעים צופים. גם הפעם רובם ככולם היו סטודנטים, ולכמה מהם הסככה כבר הייתה מקום מוכר מפני שהכירו את קטע הכלה. ברגע האחרון עלה על דעתנו להדביק מודעות בבתי הספר לאמנות, וקרוב לוודאי שהקטע משך אותם והגיעו לסככה תלמידים אחדים עמוסים בכלי הציור שלהם.

בהופעתה של דיאנה היו כמה אי דיוקים, בעיקר בסצנת הריאיון, אבל בכל זאת הייתה צריכה לצאת כמה פעמים להשתחוות למחיאות הכפיים של הקהל. כמה מהסטודנטיות התקדמו לעבר הבמה כדי לנשק אותה, אחרות נתנו לה פרחים שציירו במהלך ההצגה על מחברות הלימודים שלהן.

בסוף השבוע ההוא הופיעה בעיתון כתבה על הקטע. פקידת הקבלה גילתה את הכתבה כשדפדפה במוסף הבידור, הכתבה הייתה מוקפת מודעות של סרטים. היא גזרה את העמוד והביאה את הכתבה לדיאנה לדירתה יחד עם זר ורדים וכרטיס שהיה כתוב בו – ואני מקווה שאני מצטט אותו במדויק – "עכשיו שאת מפורסמת, אל תשכחי אותי, בבקשה. אני אוהבת אותך."

הכתבה הייתה מחמיאה מאוד וגם ארוכה מהמקובל, כאילו העורך הראשי של המוסף נמנע מלחתוך אותה ולמחוק כמה מונחים רק מפני שבשעה שסגרו את המהדורה היה זקוק לכל אחת מהמילים המופיעות בה כדי לכסות מקום שנועד לפרסומת ונותר ריק. הכתבה הייתה חתומה בתחתיתה בראשי תיבות, ותיארתי לעצמי שאלה ראשי התיבות של שמה של איזו סטודנטית ששלחה כתבות מזדמנות לעיתון כדרך ללמוד את המקצוע.

הכתבה החלה בתקציר של העלילה, ובפסקה הבאה, הארוכה ביותר, ציינה שאחד הרשמים המטרידים של המופע הוא – אני כותב זאת במילים שלי, אבל בכוונתי להישאר נאמן למה שנכתב – שאי אפשר לדעת לאיזו סוגה הוא משתייך. לכאורה, ובשל כמה מוסכמות, נדמה שמדובר בהצגת תיאטרון, אם כי צורתה תואמת את התבנית המקורית של מופעי החשפנות, אלא שהמופע הזה חורג מתפקידו המקורי בעקבות הבחירה האסתטית – הריאליזם, ובעקבות החלטה מוסרית: הרצון להוקיע. היצירה, האמינה עד לפרטי פרטיה, מציגה יום סתמי בחייה של האישה, שכרבבות נשים אחרות ברחבי העיר, נאלצת להיכנע לניצול כדי להשיג עבודה ואינה מסוגלת להתגונן מפניו, ובאמצעות המקרה הפרטי הזה,

ההצגה מציעה הסבר כללי לעובדה שאפשר להיווכח בנכונותה במדור הדרושים בכל עיתון, כשכמות מדהימה של נשים שאיבדו כל תקווה למצוא סוג אחר של עבודה, נענות להצעות של בתי בושת ושל מקומות בידור המיועדים לגברים.

הכתבה לא רק הגדילה את מספר הצופים, אלא גם גיוונה אותם, וכבר בהצגה השנייה התברר לנו שההופעה מחלקת את הצופים לשתי קבוצות שתהום עמוקה פעורה ביניהן. חלק מהקהל הריע לדיאנה כשיצאה להשתחוות, ולעומת זאת חלק אחר הסתלק מהסככה באמצע ההצגה משום שנעלב והתאכזב ממה שראה.

כעבור שלושה שבועות הופיעה כתבה שנייה בעיתון אחר, אישה הייתה חתומה עליה. כמעין תשובה לכתבה הקודמת אף שלא הזכירה אותה, הסבירה הכותבת שלמרות כמה תכונות שטחיות המזכירות תיאטרון, אין כל קושי לקבוע את הסוגה שאליה משתייך המופע. מדובר, כך פשוט, במחזה זימה, צאצא ישיר של הפורנוגרפיה.

מתוך **העדינות**, דויד פואנקינוס[47]

הגיע הזמן לגשת לראיונות. אחרי כמה ניסיונות הבינה שזה לא יהיה פשוט. אז כאלה הם החיים הנורמליים? והיא הרי חשבה שקטפה תעודה מכובדת, ורכשה ניסיון בכמה סטאז'ים חשובים שבהם לא הייתה מלאכתה מוגבלת להגשת קפה בהפסקות שבין צילומי המסמכים. היה לה ראיון עבודה בחברה שוודית. היא הופתעה כשהבוס עצמו, ולא הממונה על משאבי אנוש, נפגש איתה. הוא רצה לשלוט ישירות בכל מה שנוגע לקבלת עובדים חדשים. זאת הייתה הגרסה הרשמית שלו. האמת הייתה פרגמטית הרבה יותר: הוא עבד במשרדו של הממונה על משאבי האנוש וראה את התמונה המצורפת לקורות החיים של נטלי. זאת הייתה תמונה משונה למדי: לא היה אפשר להתרשם באמת מהופעתה. כמובן, אפשר היה לחשוד שאינה משוללת יופי, אבל לא זה מה שמשך את עינו של הבוס, אלא משהו אחר. משהו שהוא לא הצליח להגדיר בדיוק, ושדמה יותר לתחושה: חוכמה. כן, זה היה הדבר שחש בו. האישה הזאת נראתה לו חכמה.

שארל דלמן לא היה שוודי. אבל די היה להיכנס למשרדו כדי לתהות אם אינו שואף להיהפך לשוודי, כדי לרצות את בעלי המניות, מן הסתם. על רהיט של איקאה נחה צלחת ובה כמה צנימים שופעי פירורים.

"קראתי את קורות החיים שלך בעניין רב... ו..."

"כן?"

"את עונדת טבעת. את נשואה?"

"אה... כן."

השתררה שתיקה. שארל הסתכל כמה פעמים בקורות החיים של האישה הצעירה, ולא ראה שהיא נשואה. ברגע שאמרה "כן" הציץ שוב בקורות החיים. אכן, היא הייתה נשואה. נדמה שהתמונה טשטשה בתודעתו את מצבה המשפחתי של האישה הזאת. אחרי הכול, האם זה באמת חשוב? צריך להמשיך את הראיון ולא להניח למבוכה, ולו פעוטה, להתפשט.

"ואת מתכננת להביא ילדים לעולם?" המשיך.

"לא כרגע", ענתה נטלי ללא היסוס.

השאלה הזאת יכולה להיראות טבעית לגמרי בראיון עבודה עם אישה צעירה שזה עתה נישאה, אבל היא חשה במשהו אחר, גם אם לא יכלה להגדירו. שארל הפסיק לדבר ונעץ בה את עיניו. בסופו של דבר הוא קם ולקח לו צנים.

"רוצה קריספולס?"

47 דויד פואנקינוס, **העדינות** (לי עברון־ועקנין מתרגמת, כתר, 2012), עמ' 19.

"לא תודה."

"כדאי לך."

"יפה מצדך, אבל אני לא רעבה."

"כדאי לך להתרגל. כאן אוכלים את זה כל הזמן."

"אתה מתכוון... ש...?"

"כן."

העבודה, ספרו של הסופר הארגנטינאי אניבל חרקובסקי, הוא סיפור ראליסטי עתיר פרטים המתרחש בעבר הלא רחוק, ובמרכזו עומדת שלילת כבוד. זהו ספר המבטא כעס עצום. כעס על מצב חברתי.

ברקעו של הספר נמצא המשבר הכלכלי הגדול בארגנטינה של שנות השמונים, בשלהי תקופה שהתאפיינה באידאולוגיה נאו־ליברלית ובאמונה בתבונתה המושיעה של הכלכלה החופשית.

אחד מסממניה של התקופה היה שיעור אבטלה גבוה וסדרה של השפלות שחוו גברים ונשים בניסיונותיהם למצוא מקום עבודה ולשמור עליו. מציאות כזאת ביקש חרקובסקי לתאר בספרו. בריאיון עמו הוא מספר על התחושה ששאף לבטא בכתיבתו:

> לא רציתי לכתוב רומן רגשני, שיעורר חמלה או רחמים, אלא שיביא להבנה עמוקה של חוסר האונים התעסוקתי הכללי. לא רק מחוסרי העבודה היו חסרי אונים, אלא גם אלה שאמנם עבדו – אבל נאלצו לסבול תנאים משפילים.[48]

השפלה מתמשכת וניסיון אמיץ להישרדות כלכלית ורגשית אכן מאפיינים את הווייתה של דיאנה, גיבורת הספר.

הקטעים המובאים כאן מתוך הספר ממסגרים את העלילה הכרונולוגית. הראשון מתאר את סיפור קבלתה של דיאנה לעבודה. השני מתייחס לאופן שבו תרגמה את חוויית הפגיעה המתמשכת בכבוד לשפה אמנותית, לאמירה המחברת בעוצמה בין הפגיעה האישית לפגיעה הקולקטיבית.

בשלב מסוים, לאחר רצף של ימי חיפוש עבודה מתישים ועקרים, דיאנה מבינה את חוסר התוחלת במרוץ היומיומי, אחר מקום עבודה. מתחוור לה שלעתים הצעות העבודה הן מזויפות, וכל מטרתן להרתיע עובדים מלהכריז על סכסוך עבודה.

התור המתארך של מבקשי ומבקשות עבודה על המדרכה שלפני המפעל ממחיש לעובדים בו שלא תהיה בעיה להחליף אותם באחרים, ובשל כך הם חוששים לבטא אי־שביעות רצון כלשהי משכר העבודה או מתנאיה.

עוד מתחוור לה שכדי להקנות לעצמה סיכוי ממשי לזכות במשרה, היא חייבת להבטיח לעצמה יתרון. אחת המועמדות, מתוך סולידריות של רגע, מספקת לה טיפ

48 יותם שווימר, "לחם עבודה: אניבל חרקובסקי כותב על אבטלה", **ynet ספרים**, 9.4.2012: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4202712,00.html

מועיל באשר לטיבו: "זה כמו בכל מקום", היא אומרת לדיאנה לאחר שסיימה את הריאיון, "גם כאן הדברים נופלים כל הזמן מהשולחן".[49]

דיאנה מבינה מיד מה נדרש ממנה. היא ניגשת לשירותים, פושטת את תחתוניה ותוחבת אותם לתיק. בעת הריאיון המנהל לא נדרש אפילו להפיל את העט על השטיח ולכרוע מתחת לשולחן כדי להרים אותו, כפי שעשה בכל הראיונות האחרים. דיאנה מגלגלת את חצאיתה כלפי מעלה עוד לפני הפלת העט. היא זוכה במשרה.

הבושה וההשפלה, כך נראה, הן הרע במיעוטו בחברה שבה האפשרות היחידה האחרת העומדת לפני אישה היא זנות. ומאז, בכל יום עבודה, נדרשת דיאנה להעלות הצגת עירום קצרה לעיני המנהל. מדי יום מעמיקה הפגיעה בנפשה. ההצגה האחרונה, שבה היא מחצינה את תחושות הזעם והכאב שלה בתקווה להעלאת שכר, מובילה לפיטוריה.

הקטע השני מתאר את האופן שבו מתורגמת, כאמור, חוויית ההשפלה וחוסר האונים למיצג מתריס שדיאנה יוצרת עם האמן־המספר. חלקיו השונים של המיצג, הנקרא "בלי לחם ובלי עבודה", בנויים מהפרטים שדיאנה יודעת על טיבה של "עבודה", מנקודת מבטן של נשים התרות אחריה ועוסקות בה ומניסיונה האישי שלה. בתוך היצירה משוקעת ההשפלה הכרוכה בקבלת עבודה, שנשים פגיעות לה במיוחד:

> הבנות צריכות להסביר עם מי הן גרות, אם הן מפרנסות אנשים מבוגרים, אם יש להן חבר ואם יש להן תוכניות להינשא בטווח הבינוני, אם הן סובלות ממחזור לא סדיר, אם הן מוכנות לעבוד על פי חוזה ארעי, אם יש להן התנגדות לחתום מראש על מברק התפטרות למקרה שיכנסו להריון וגם להקדים ולברר מה תהיה התנהגותן לאור קריאה אפשרית לשביתה.[50]

"בלי לחם ובלי עבודה" משקף זעם על משטר שיוצר מראית עין של כלכלה מתפקדת, מוסרית והוגנת, כאשר מאחוריה מתרחש ניצול נשים וביזוין כעניין שגרתי וגלוי שאיש אינו מתרגש ממנו או מנסה להילחם בו. היצירה היא היענות לאתגר של תרגום החוויה האישית המבזה לאמירה אמנותית.

הכבוד הפגוע הופך לתיאור מימטי, ריאליסטי, של יום רגיל בחייה של אישה המחפשת עבודה בחברה שבה "חיפוש עבודה" הפך למסמן של נכונות לניצול

49 חרקובסקי, **לעיל** הערה 40, עמ' 22.
50 **שם**, עמ' 262–263.

והשפלה, מיניים ואחרים; חברה שבה כל פגיעה בכבוד טובה יותר מנפילה לתהומות האבטלה.

היצירה זוכה למגוון תגובות. יש הרואים בה בעיקר זימה ופורנוגרפיה. אבל יש גם מי שתופסים את הדמות בהצגה כמשקפת את מצבן של נשים רבות אחרות:

> שכרבבות נשים אחרות ברחבי העיר, נאלצות להיכנע לניצול כדי להשיג עבודה ואינן מסוגלות להתגונן בפניו, ובאמצעות המקרה הפרטי הזה, ההצגה מציעה הסבר כללי לעובדה שאפשר להיווכח בנכונותה במדור הדרושים בכל עיתון, שכמות מדהימה של נשים שאיבדו כל תקווה למצוא סוג אחר של עבודה, נענות להצעות של בתי בושת ושל מקומות בידור המיועדים לגברים.[51]

יש שמציינים את הפרדוקס הציני הגלום בהעלאת יצירת אמנות לפני קהל שחלקו נמנה עם מי שהיצירה מוקיעה: הקורבנות של הניצול והפגיעה לא יראו את ההצגה, אבל המקרבנים יזַכו אותה במחיאות כפיים לפני שהם חוזרים לדירות הענקיות ולבתי הנופש שלהם.

כך או כך, האמנות עשויה לספק מפלט זמני וחלקי בלבד, כשם שעולה מחלקו האחרון של הסיפור. דיאנה מושתקת באלימות שגוזרת עליה אלם. היא אינה שבה לתאטרון ונעלמת.

אנו נותרים עם סיפור שקשה לקרוא בו, סיפור על חברה חולה. חברה שבה שלילת הכבוד נתפסת כמחיר הטבעי והמובן מאליו שכל איש ואישה אמורים לשלם תמורת מציאת עבודה.

קשה לקרוא את **העבודה**.

התיאור המדוקדק של הפשטת הגיבורה מבגדיה ומכבודה מעורר אי־נוחות רגשית. מפתה לייחס את המתרחש בספר לאורחותיו הנלוזות של מקום "אחר", שונה מהמקום שלנו ומהחברה שלנו, אך מתבקש להידרש לזרמי העומק המקשרים בין החברה שלנו לבין החברה שמתאר הסופר בכל הנוגע לקשיים שעמם מתמודדות נשים בשדה התעסוקה.

אפליית נשים מתרחשת בשוק העבודה בישראל של ימינו, גם אם מדובר בהשפלה מסוג שונה מזה הזועק מהטקסט של חרקובסקי. התייחסות מפלה לנשים

51 **שם**, עמ' 271.

עובדות ומחפשות עבודה רווחת כהתנהלות יומיומית, וכתוצאה מהגמוניה גברית ארוכת שנים היא אף נתפסת פעמים רבות בעיני הנשים עצמן כ"טבעית".

הקטע הקצר מהרומן **העדינות** נוגע בנקודה זו. הרומן מספר את סיפורה של נטלי הצעירה והתמודדותה עם מותו הפתאומי של בעלה. הסצנה המובאת כאן שולית לעלילה ומופיעה בראשית הספר כחלק מרקע להתרחשויות שיבואו לאחר מכן.

לאחר שסיימה את לימודיה ניגשת נטלי לראיונות עבודה, ולאחר כמה ניסיונות כושלים, בסוף ראיון עבודה קצר עם מנהל חברה שוודית, היא מתקבלת לעבודה.

השאלות שנשאלה נטלי במהלך הריאיון – "את נשואה?" ו"את מתכוונת להביא ילדים לעולם?" – יכולות להיראות טבעיות לגמרי בראיון עבודה, כותב הסופר בהתייחסו לתודעתה של נטלי. ואכן, הנורמה הנוהגת בחברה היא ששאלות בנוגע למצבה המשפחתי ותכניות ההולדה של מועמדת לעבודה הן "טבעיות", גם אם הדין, בניסוחיו הניטרליים, אוסר להפלות מועמדים ומועמדות לעבודה מטעמי מִגדר.

הנורמה הנוהגת משקפת הנחה, הרווחת עדיין, שעל פיה היותה או אי־היותה של האישה אֵם היא נתון רלוונטי בבחירתה לעבודה.

אחת מתוצאותיה של אפליה היסטורית ארוכה כלפי נשים בשוק העבודה היא ההפנמה בקרב הנשים עצמן של מעמדן השונה ושל היותן עובד מסוג אחר, מתאים פחות מגברים, שלרוב לא ייאלצו להתמודד בראיון עבודה עם שאלות בדבר תכניתם להפוך להורים. חוק שוויון הזדמנויות בתעסוקה לא פוגג כליל את מצב הדברים הזה, גם אם מיתן אותו.

"עבודה אינה מצרך" (Labor is not a commodity), קובע המכתם הידוע המיוחס לארגון העבודה הבינלאומי.[52] העבודה אינה מצרך, משום שהיא נתפסת כקשורה ישירות לכבוד האנושי. עבודה אינה רק דרך להשיג שכר ולהתקיים כלכלית; היא חיונית למימוש עצמי, לכינון קשר משמעותי עם הזולת ולבניית חיים רוויי כבוד.

המשפט, ובמיוחד דיני העבודה, יודעים לתרגם את הרעיון המופשט הזה למערכת דינים סדורה ומפורטת, הפורשת רשתות של הגנה על עובדות ועובדים

52 סעיף I (a) להצהרת פילדלפיה של ארגון העבודה הבינלאומי משנת 1994 (ILO Declaration of Philadelphia Concerning the Aims and Purposes of the International Labor Organization: www.ilocarib.org.tt/projects/cariblex/conventions_23.shtml). מקור המשפט בחוק קלייטון האמריקני משנת 1914, אשר ביטל את האיסור על התאגדות מקצועית (The Clayton Antitrust Act 1914, section 6: "Labor of a human being is not a commodity or article of").

בשורה ארוכה של נסיבות ומצבים. כך, הדין הישראלי מגן על עובדות ועובדים מפני שאלות סטראוטיפיות בראיון עבודה ומפני אפליה מגדרית. בין היתר, הסתמכות מעביד על נתונים הקשורים במין ובהוֹרוּת אסורים על פי הדין בישראל.

אבל מה מתרחש בסביבה חברתית וכלכלית הפועלת בהתאם לנקודת מוצא המתכחשת כליל לרעיון "העבודה אינה מצרך"; במצב דברים האדיש לתפיסת העבודה כקשורה קשר הדוק לכבוד? ספרו של חרקובסקי **העבודה** מציג תשובה טורדת מנוחה לשאלה זו.

פרק ד

נשים בזנות וקלון חברתי

מתוך אלנבי, גדי טאוב[53]

זה בא משום מקום. זה היה שם. הוא לא שם לב וזה היה שם: ההחלטה ללכת. זה היה ברור פתאום. היא מצצה לעידו. לפחות. אולי הזדיינה עם עידו. בחדר ליד. הוא קם. נעים בגוף. לא מאופס. הוא נעל את הנעליים, שרך. הוא השתדל להיות בשקט. סגר את המכנסיים. לבש את הז׳קט. הלך לדלת על קצות האצבעות. פתח אותה בשקט. סגר בזהירות. ירד את המדרגות בזוגות.

בחוץ. חָרֶץ. הפתיע אותו. הליכה מהירה. הכאב היה קהה. הוא יותר ידע מהרגיש. הוא נעצר. הוא חשב רגע. הוא הוציא את הטלפון מהכיס. כיבה אותו. מרוצה. הדבר הנכון. הוא לא חשב לאן ללכת. הביתה לא. לדאנסבר לא. שלא תמצא אותו. אם היא תחפש. הוא הלך. כפות הרגליים נחתו על המדרכה, כבדות. זה לא עצר את התנופה. הוא הרגיש את הזיעה מתייבשת על העורף. הוא הלך. הלך עד רחוב הרצל. פנה שמאלה לכיוון מגדל שלום. הלך עד רוטשילד. רוטשילד עד דיזנגוף. עד גורדון. לירקון. דרומה למעלה באלנבי. הוא ידע פתאום. התחנה המרכזית הישנה. כספומט. הוציא אלף. מרץ. חזרה לרוטשילד.

הוא חצה משד״ל, עבר ליד הדואר, נכנס לרחובות של התחנה מלמעלה, למדרחוב. כמה מכונים. אורות מהבהבים. הוא נכנס לראשון. זונה שמנה ישבה על ספה מכוסה מגבת. מגבת ורודה. הוא יצא. הוא הלך לרחוב פין. זונה מתנדנדת בחוץ. שיניים שבורות. נרקומנית. תפסה לו את המבט. ״רוצה לבלות?״ היא אמרה. המילים בקושי יצאו לה מהפה. גמורה. עיניים חצי סגורות. הוא חצה למדרכה ממול. עוד מכון. בלונדינית לא צבועה. קצת בטן. נשענה על משקוף. הוא נכנס. מאה שקל. רק מציצה הוא רצה. עדיין מאה שקל. היא הכניסה אותו. גבר ישב מאחורי דלפק. הסתכל בטלוויזיה. הוא נתן לו את הכסף. היא לקחה אותו לחדר. אור חלש מהתקרה. מיטה עם סדין ירוק. הוא לא רצה להתפשט. היא רצתה למצוץ לו עם קונדום. הוא הציע לה עוד מאה בשביל בלי. לא רצתה. מצצה לו עם קונדום. לא יעזור. הוא קלט שהוא לא יגמור. הפסיק לעמוד לו. הוא הפסיק אותה באמצע. הוא יצא. הוא מצא אחרת. שיער שחור. עיניים ירוקות. רזה, יפה. הסכימה בלי במאתיים. הוא נכנס איתה. הוא

53 גדי טאוב, **אלנבי** (ידיעות ספרים, פרוזה, 2009), עמ׳ 350–351.

התפשט. נשכב. היא מצצה לו. הוא עצם עיניים. הוא ראה את נוקי. מוצצת לערס. מוצצת לעידו. הרגיש את הגירוי עד הציפורניים. לא הצליח לגמור. חמש דקות. עוד חמש. היא קלטה. "מסטול, הא?" גירה אותו שהיא אמרה את זה. הוא הסתכל לה בעיניים. "כן" הוא אמר. מתנשם. "מפוצץ." היא החזיקה לו את הביצים. היא עמדה לחזור למצוץ. הוא לקח את הזין ביד שלו. עשה ביד. היא שמה לו את הראש על הבטן. שתי דקות. היא הזיזה את הראש כשהוא גמר. היא נתנה לו נייר לנגב את הבטן. השפתיים שלו היו יבשות. הוא רצה לשתות.

מתוך פסק הדין בעניין ס' נ' מעריב, הוצאת מודיעין בע"מ[54]

1. זוהי תביעה שהגישה ס' (להלן – התובעת) נגד החברה המוציאה לאור של עתון "מעריב" ועורכו של העתון (להלן – מעריב), נגד חברת הפרסום "דחף" (להלן – דחף), נגד יוסף נוף (להלן – נוף) ונגד יאירה ירקוני (להלן – ירקוני) לתשלום פיצויים בשל פרסום לשון הרע בעקבות פרסום במדור "שירותי ליווי" בעתון מעריב.

2. וזה קיצור הרקע העובדתי הנדרש לענייננו:

א. ביום 16.6.94 פנתה ירקוני למשרדי דחף בפתח תקוה ומסרה נוסח של מודעה לפרסום במעריב. דחף העבירה את נוסח המודעה לפרסום בעתון מעריב.

ב. ביום שישי 17.6.94 פירסם מעריב, בעתונו, במסגרת "לוח מעריב" במדור "שירותי ליווי" את המודעה הבאה:

"סקסית נאה ממשת חלומות מבוגרים, ס', הכנסת 7 עפולה
420052–528822 06–06."

אין חולק שהמודעה פורסמה ללא ידיעתה, הסכמתה או אישורה של התובעת.

ג. התובעת, בחורה צעירה המקיימת אורח חיים נורמטיבי ואין חולק שהאמור במודעה הינו מידע כוזב ושקרי אודותיה והעיסוק בזנות זר לה לחלוטין.

ד. המודעה פורסמה במעריב המופץ בכל הארץ, כולל עפולה עיר מגורי התובעת והביאה עימה פניות טלפוניות לבית התובעת שמטרתן לקבל מהתובעת שירותים מיניים כאמור במודעה.

ה. ביום 20.6.94 פנתה התובעת למעריב בדרישה לפיצוי כספי ולפרסום הודעת התנצלות. מעריב סירב לדרישת הפיצוי, אך הסכים לפרסם מודעת התנצלות שפורסמה ביום 1.7.94 (נספח ח' לתביעה). לאחר שפורסמה ההתנצלות במעריב, הציעה גם דחף לפרסם מודעת התנצלות אך התובעת סרבה.

[...]

4. חוק איסור לשון הרע- כללי

[...]

הלכה היא כי יש לבחון את נוסח הפרסום על פי המובן התוכני שמייחס לו הקורא הסביר. המבחן אינו מתמצה בתחושת העלבון או הפגיעה הסובייקטיבית שחש התובע אליו מתייחס הפרסום. המבחן ביסודו אובייקטיבי והחוק בא לעגן את זכותו של הפרט כי הערכתו בעיני אחרים לא תיפגע על ידי הודעות כוזבות אודות אופיו, אורח חייו או עיסוקו. בבחינת המודעה

54 **ת"א (מחוזי י־ם) 571/94, ס' נ' מעריב, הוצאת מודיעין בע"מ** (טרם פורסם) **סעיפים 1, 2, 3, 4 ו־10 לפסק דינה של כבוד השופטת יהודית צור.**

השאלה היא מה משמעותה בעיני האדם הרגיל. המובן הטבעי והרגיל של המילים יימצא לעיתים במובן המילולי כפשוטו ולעיתים ממסקנות העולות מבין השורות. אין לבחון את מובנם של המילים בניתוק מהקשרם, אלא יש לראותן על הרקע הכללי בו הובאו ובהקשר הדברים בו פורסמו. יישום הנחיות אלה לנסיבות המקרה בפני מעלה כי התובעת הוצגה במודעה כמי שמעניקה שירותים מיניים לציבור תמורת תשלום. גם אם המילים "זונה" או פרוצה לא צויינו במודעה הרי שמשמעות זו עולה בבירור מתוכן המודעה. לא יכול להיות ספק שמשמעות הביטוי "סקסית נאה ממשת חלומות מבוגרים" שהופיע במודעה מכוונת להענקת שירותים מיניים והמודעה מכוונת להזמין את מי מהציבור להתקשר לטלפונים המופיעים במודעה, לבקר בביתה בכתובת המופיעה במודעה על מנת לקבל שירותי מין. גם בחינת נוסח המודעה בהקשר הכולל של מיקומה בלוח מעריב, במדור הספציפי של "שירותי ליווי" והשוואתה לשאר המודעות אינה מותירה ספק בדבר הכוונה העולה מהמודעה. תמיכה לכך ניתן גם למצוא בעדות התובעת ואמה שהיו אמינות עלי והעידו על הפניות הטלפוניות מהציבור שהגיעו אל התובעת וכולם הבינו שהתובעת פרסמה עצמה כמי שמזמינה את הציבור לקבל ממנה שירותי מין.

התשובה לשאלה אם יש במודעה להשפיל ולבזות את התובעת הינה חד משמעית חיובית בנסיבות המקרה נוכח הראיות בפני שמדובר בבחורה צעירה שניהלה אורח חיים נורמטיבי, ואין חולק שמעולם לא עסקה בזנות ולא ביקשה להרויח את לחמה באמצעות מתן שירותים מיניים. הבחינה צריכה להעשות כיצד עשויה החברה בכללותה לקבל את הפרסום נוכח אורח חייה, גילה ומעמדה של התובעת בקרב האנשים המכירים אותה כבחורה הגונה מ"בית טוב". אין ספק שבנסיבות המקרה יש במודעה זו כדי להשפיל, לבזות ולפגוע קשות בתובעת.

[...]

10. גובה הנזק

[...]

ב. חומרת הפרסום

בנסיבות המקרה בפני הפרסום אודות התובעת הינו חמור וקשה במיוחד ושוכנעתי כי פגיעתו בתובעת יוצאת דופן בחומרתה. חומרת הפרסום היא בין השאר פונקציה של הסטיגמה הקשה ואות הקלון המוסרי הבולט שהפרסום עלול לגרום לניזוק. בענייננו אין ספק שאורח חיים של "שירותי מין" בתשלום או בחירה במקצוע הזנות מטיל סטיגמה קשה ביותר על העוסק בו ומטיל עליו אות קלון מוסרי שיש בה לגרום נזק בלתי הפיך לשמו הטוב וכבודו של האדם. במיוחד נכון הדבר על בחורה המוצגת בציבור כעוסקת בהענקת "שירותי מין" ללא הסכמתה, ללא ידיעתה, כשאין בתיאור זה שמץ של אמת. בנסיבות אלה אין ספק שהתובעת נפגעה מפרסום מסוג זה בעוצמה יוצאת דופן מבחינת שמה הטוב, דימוייה בעיני

החברה וסיכוייה החברתיים והאישיים בעתיד. בענייננו מדובר בבחורה צעירה, בראשית דרכה המקצועית והאישית שטרם נישאה והקימה משפחה ושמה הטוב הוא למעשה אחד מנכסיה העיקריים. בנסיבות אלה אין ספק שהצגתה בפומבי של התובעת כמי שעיסוקה בזנות מהווה מכת מוות לתדמיתה החיובית בחברה, ואות קלון שקשה מאוד להשתחרר ממנו. במקרה כזה עוגמת הנפש שנגרמה לתובעת היא פונקציה ממהותו יוצאת הדופן של הפרסום המטיל צל כבד על אופיה, אישיותה, כמו גם על אורח חייה ומקצועה. אמנם פרסום ההתנצלות בעתון וההכחשה של התובעת או בני משפחתה יש בהם כדי להפחית או לתקן במידת מה את הנזק שנגרם לתדמיתה ולשמה של התובעת. עם זאת אין ספק שחלק ניכר מהנזק קשה לתיקון והדימוי המוסרי הקשה שדבק בתובעת בחלקו בלתי הפיך. אין גם לדרוש שהתובעת תהלך עם מודעת ההתנצלות בידה ותראה אותה לכל דיכפין. ברור שהתובעת אינה יכולה להסביר לכל מי שקרא את המודעה או שמע עליה מאחרים את נסיבות הפרסום וסביר כי יהיו מי שהאמינו לפרסום והמשיכו להטיל דופי מוסרי בתובעת בלא שלתובעת תהיה אפשרות לתקן רושם זה.

דחף טוענת שיש לעשות הבחנה בין ניזוק בעל תפקיד ציבורי שיש לו היבט חברתי לבין אדם פרטי שלפרסום אודותיו אין משמעות ציבורית ולפיכך חומרת הפגיעה בו פחותה בהשוואה לנזק העלול להיגרם לאיש ציבור. טיעון זה אין לקבל. איש ציבור מטבע הדברים חשוף יותר לביקורת ציבורית ולפיכך בחברה דמוקרטית בה חופש הביטוי הוא ערך עליון יש במקרים אלה להקפיד הקפדה יתירה באיזון המתבקש בין חופש הביטוי מחד ושמירה על שמם הטוב של אישי ציבור לבל יהא הפקר. בענייננו סוגו ומהותו של הפרסום מחמיר את עוצמת הפגיעה שכן פרסום התובעת כמי שעוסקת ב"מכירת" "שירותי מין" למבוגרים מלבד היותו משפיל ומבזה יש בו נזק לאישיותה, אופיה ותדמיתה המוסרית בחברה בהטלת סטיגמה קשה. הפגיעה בתובעת במקרה זה היא אישית, כאדם, ולא כחלק מקבוצה פוליטית או בעל תפקיד המבטא עמדות ומסרים ציבוריים. בנסיבות אלה, דווקא ההשפלה והביזוי הנוגעים למישור האישי בתובעת מהווים נסיבה מחמירה.

מעריב ודחף מבקשים לאבחן בין מקרים שהוכרו בפסיקה כלשון הרע בטענה שבאותם מקרים דובר בנסיבות יוצאות דופן בחומרתן שאינן מתקיימות במקרה זה.

אין לקבל טיעון זה. הפרסום בענייננו היה בוטה, משפיל ומבזה את התובעת. מהנתונים בפני עולה שאפילו מי שמפרסמת עצמה מרצונה כעוסקת בזנות אינה נוהגת לפרסם את מלוא הפרטים המזהים אודותיה ובדרך כלל המודעה מציינת פרטים חלקיים בלבד באופן שלא ניתן לציבור הרחב לזהות את מי ששמה צויין במודעה. לפיכך, הצגתה הפוזיטיבית והמתערטלת של התובעת כעוסקת בזנות, בלא הסכמתה או ידיעתה, יש בה חומרה מיוחדת. אלמנט נוסף המגביר את חומרת

הפגיעה בתובעת הינו העובדה כי התובעת מתגוררת בעיר קטנה, עפולה, בה "כולם מכירים כולם" וכולם "שמעו על כולם" ולפיכך סביר שהשמועה האטרקטיבית שהתובעת מציעה עצמה ל"שירותי מין" התפשטה מפה לאוזן. אין ספק שמקום מגורי התובעת היווה גורם המחמיר את עוצמת הפגיעה בתובעת ומסביר את תחושתה הקשה וקשייה הכנים להראות פניה ברבים בשל תחושת עלבון ובושה שחשה.

מעריב ודחף מבקשים לייחס חשיבות לעובדה שמדובר במודעה קטנת מימדים המוצגת בחלק הפנימי של העתון ומעטים מהציבור קוראים, אם בכלל, סוג זה של מודעות. גם אם מדובר במודעה קטנת מימדים ולא הכל קוראים סוג זה של מודעות, אין בכך כדי לשנות. מדובר בתחום רגיש במיוחד ופרסום שמה של התובעת שהיתה מוכרת כבחורה נורמטיבית מבית טוב היווה סנסציה לא קטנה וטיבו של סיפור רכילות שהוא מופץ במהירות בקרב הציבור. לפיכך גם אם לא הכל קראו את המודעה מיוזמתם במדור שירותי המין, ברור כי יהיה מי שידאג להעביר את השמועה מפה לאוזן וליידע בדבר ה"חדשה" המקומית. ברור גם כי העובדה שהתובעת היתה מוכרת בעיר מגוריה כ"ילדה טובה מבית טוב" היה בה כדי לתרום לעניין המיוחד שגילו תושבי העיר בתגלית המפתיעה לפיה התובעת מנהלת אורח חיים של פרוצה והיה בכך גורם המגביר את עניין תושבי העיר בפרשה.

חשיבות מיוחדת יש לעובדה שהמודעה פורסמה בעתון מעריב שהוא עתון רב תפוצה שחלקים רבים ובלתי מוגדרים בציבור קוראים בו, וכן לעובדה שהפרסום היה דווקא ביום שישי, יום בו תפוצת העתונים וקריאתם על ידי הציבור מוגברת. זאת ועוד המודעה פורסמה ביום 17.6.94 ומודעת ההתנצלות במעריב פורסמה רק ביום 1.7.94, דהיינו משך שבועיים תמימים נותר המידע ההרסני כלפי התובעת ללא הכחשה ובידי התובעת לא היה דבר לעשות כדי להכחיש פומבית את שקריות הפרסום.

מתוך פסק הדין בעניין **משה רחמני נ' נציבות שירות המדינה**[55]

1. המערער הורשע בעבירות משמעת לפי סעיפים 17(1), (2) ו־(3) לחוק שירות המדינה (משמעת), התשכ"ג–1963. עבירות אלה עניינן במעשים או התנהגות הפוגעת במשמעת שירות המדינה; באי־קיום המוטל על עובד מדינה או התרשלות בקיום המוטל עליו על־פי נוהג, הוראה כללית או מיוחדת שניתנו לו כדין, והתנהגות שאינה הולמת תפקידו של עובד מדינה או העלולה לפגוע בתדמיתו או בשמו הטוב של שירות המדינה. בית הדין גזר על המערער את אמצעי המשמעת הבאים: נזיפה חמורה, פיטורין לאלתר, ופסילה מעבודה בשירות המדינה לפרק זמן של 5 שנים מיום גזר הדין.

רקע

2. המערער הועסק בתפקיד נהג במשרד האוצר, עד להשעייתו ביום 20.8.02. על־פי המיוחס לו בכתב התובענה, בתחילת חודש ינואר 2002, פגש המערער במתלוננת, שהייתה עובדת חדשה במזנון משרד האוצר, ושאל אותה לגילה ולמקום מגוריה. היא השיבה כי היא בת שמונה עשרה וחצי, ומתגוררת בשכונת גילה שבירושלים. לכך הגיב המערער כי גם הוא מתגורר בשכונת גילה. מספר ימים לאחר מכן, המתינה המתלוננת למעלית במשרד, ופגשה שוב במערער. המערער חסם את כניסתה למעלית ואמר לה תוך כדי כך כי לאחר פגישתו הראשונה עמה, "אני וחבר שלי התערבנו על 500 ש"ח, החבר שלי אמר שתשכבי איתו/איתי ואני אמרתי שלא". המתלוננת הגיבה לדברים אלה בכך כי עניינים אלה אינם מעניינים אותה, וכי היא עדיין צעירה, וביקשה מהמערער לעזבה. המערער חזר ואמר למתלוננת: "הרבה בנות בגיל שלך עושות את זה תמורת 150$, אז את לא רוצה שאתן לך 150$ ותסכימי לבוא איתי?". המתלוננת חזרה והשיבה למערער: "אני ילדה בשבילך, לא מתאים לי הדברים האלה, ותיתן לי להמשיך בעבודה אני ממהרת". אז אמר לה המערער: "תחשבי על זה, וכשאראה אותך בפעם הבאה תעני לי, תתני לי תשובה". לאחר דו־שיח זה איפשר המערער למתלוננת להיכנס למעלית ולחזור לעבודתה.

[...]

8. ההטרדה המינית היא התנהגות שבמעשה בעלת אופי מיני, כאשר גם מילים והתבטאויות הם בגדר "מעשה" לצורך כך (עש"מ 6713/96 מדינת ישראל נ' בן אשר, פד"י נב(1) 650). להטרדה המינית פנים הרבה, ומידות שונות של חומרה. הטרדה מינית אינה כרוכה בהכרח במעשי סחיטה מינית או במעשים מגונים ממש; היא עשויה להתגבש

55 עש"מ 2192/06, **משה רחמני נ' נציבות שירות המדינה**, ניתן ביום 5.4.2007 סעיפים 1, 2, 8, 9, 10 לפסק דינה של כבוד השופטת איילה פרוקצ'יה.

גם בביטויים, הצעות, ואמירות חוזרות המופנות לאדם ומתמקדות במיניותו, כאשר הוא נותן ביטוי לכך שהוא אינו מעוניין בהן, או מקום שמדובר בהתייחסות בעלת אופי מיני המופנית לאדם, המבזה ומשפילה אותו בהקשר המיני. פרשנות המושג הטרדה מינית בחוק היא לכיוון הרחבה ולא הצרה (עש"מ 5771/01 פודלובסקי נ' נציב שירות המדינה, פד"י נו(1) 463).

9. לא מצאתי ממש בטענת המערער לפיה מושג "ההטרדה המינית" על־פי החלופות בסעיף 3(א) (3) ו־(4) לחוק מחייב כי היסודות של "הצעות החוזרות" או "התייחסויות החוזרות" כשהן מופנות לאדם, תתרחשנה בהכרח במספר אירועים שונים, ולא תיכללנה בגדר ההגדרה הצעות או התייחסויות חוזרות בארוע אחד. נוסחו המילולי של החוק אינו תומך בפרשנות צרה כזו, וגם תכליתו ומטרותיו אינן הולמות פרשנות כזו. אין הבדל של ממש בעוצמת הפגיעה בכבודו של אדם המוטרד מינית כאשר מופנות אליו הצעות או התייחסויות חוזרות בעלות אופי מיני במסגרת אירוע אחד, לבין מצב דומה המתרחש במהלך מספר אירועים, כל עוד מושא הפניות מבטא חוסר ענין לגביהן. אופיין המבזה והמשפיל של ההצעות או ההתייחסויות אינו מושפע מהשאלה אם הן הועלו בגדרו של מפגש אחד או במספר מפגשים. החוק מגדיר כעבירת הטרדה, פנייה חוזרת של אדם לרעהו בהצעות או התייחסויות מיניות שאינן רצויות ואינן ראויות בעיני הצד האחר. ההנחה היא, כי משהופנתה לראשונה לכיוונו של אדם הצעה או התייחסות בעלת אופי מיני, והוא ביטא את חוסר העניין שיש לו בכך, על המציע או המתייחס לחדול מכך על אתר, ואם ימשיך בדבר, ויחזור על הצעותיו או התייחסויותיו, בין באותו אירוע ובין באירוע אחר, יהפוך הדבר להטרדה מינית. יתר על כן, כאשר ההתייחסות המינית אל הזולת היא מבזה או משפילה, אין דרישה לקיום התייחסות חוזרת, ודי בפנייה אחת כדי לענות ליסודות ההגדרה של הטרדה מינית אסורה.

10. בענייננו, פניותיו החוזרות של המערער למתלוננת במספר הצעות מגונות ביותר ענו לחלופות שונות של הגדרת הטרדה מינית על־פי החוק. הם היוו הצעות חוזרות בעלות אופי מיני והתייחסויות חוזרות שהתמקדו במיניותה, כאשר המתלוננת הבהירה יותר מפעם אחת כי היא דוחה את הצעותיו של המערער, ואינה מעוניינת בהן. יתירה מכך: מדובר בהצעות מבזות ומשפילות שדרגת חומרתן גבוהה ביותר. המערער הוא אדם מבוגר, אשר פנה לבחורה צעירה שפגש בה במשרד ממשלתי בה עובדים השניים, ואמר לה כי התערב עם חברו על סכום כסף כי היא תשכב איתם, ולאחר שהבחורה ביקשה כי ירפה ממנה, אמר לה: "הרבה בנות בגיל שלך עושות את זה תמורת 150 דולר, אז את לא רוצה שאתן לך 150 דולר ותסכימי לבוא איתי?". דברים אלה גובלים בהצעה מינית מגונה שיש לה נופך המזכיר הצעה למעשה זנות. כאשר המתלוננת חזרה וענתה לו: "אני ילדה בשבילך, לא מתאים לי הדברים האלה, ותיתן לי להמשיך בעבודה,

אני ממהרת", הוא לא הירפה, והשיב: "תחשבי על זה, וכשאראה אותך בפעם הבאה תעני לי, תתני לי תשובה". משמעות דברים אלה אינה מצטמצמת לאמירות פוגעניות גרידא. משמעותם היא הצעה רצינית לקיים יחסי מין בתמורה לתשלום כסף. ברף מעשי ההטרדה המינית שעניינם התבטאויות, הצעות והתייחסויות, קשה לחשוב על פניות משפילות, מבזות וחמורות מאלה. מידת ההשפלה והביזוי הנילווית להתבטאויות והצעות מעין אלה, כאשר ברור כי המתלוננת דוחה אותן בשאט נפש, היא בעלת עוצמה מיוחדת, ומצדיקה התייחסות ערכית ועונשית הולמת.

המתלוננת היתה בשעת מעשה עובדת מזנון חדשה, בחורה צעירה שנחזתה בעיני המערער כ"טרף קל" להצעותיו הנלוזות. פניותיו והתייחסויותיו של המערער אליה הסתכמו אמנם במדיום מילולי, ולא גלשו למגע פיסי אסור, אך עוצמת ההשפלה שהתלוותה לפניות המילוליות הללו היתה גדולה במיוחד, ולא בהכרח פחותה ממגע פיסי אסור (עש"ם 7113/02 מדינת ישראל נ' לוי, פד"י נז(3) 817, עמ' 844). ביטויים מיניים הפוגעים בכבודן של נשים הם תופעה שיש לבערה (פרשת פודלובסקי, שם, עמ' 480). חומרתה של ההצעה המגונה אינה תלויה בהכרח בפוטנציאל המימוש המעשי שלה, אלא בטיב התוכן המיני שבהצעה (עש"ם 65/03 אייזנר נ' מדינת ישראל, פד"י נז(5) 541). במקרה זה, התוכן הגלום בהתייחסויות המיניות של המערער אל המתלוננת היה משפיל במיוחד, לאור הקישור שעשה המערער בין ההצעה לקיים יחסי מין בתמורה לתשלום כסף.

אני מבקשת להציב כאן שני טקסטים משפטיים לצד טקסט ספרותי. הטקסט המשפטי הראשון הוא פסק דין שניתן ב־1996 בבית המשפט המחוזי בירושלים.[56] אישה הגישה תביעה על פי חוק איסור לשון הרע בגין פרסום המודעה הבאה: "סקסית ונאה מממשת חלומות מבוגרים". למודעה נלוו שמה המלא, כתובתה ומספר הטלפון שלה.[57]

התחוור, כמפורט בפסק הדין, שהאישה (המכונה בפסק הדין ת') היא צעירה ה"מקיימת אורח חיים נורמטיבי" שהאמור במודעה "הינו מידע כוזב ושקרי אודותיה, והעיסוק בזנות זר לה לחלוטין". המודעה פורסמה כאקט של נקמה על ידי אדם שת' ניתקה את הקשר הרומנטי עמו. פסק הדין מקבל את תביעתה ופוסק לה פיצויים כספיים גבוהים. השופטת יהודית צור מסבירה כמה קשה נפגע כבודה של ת': "אין ספק שהצגתה בפומבי של התובעת כמי שעיסוקה בזנות מהווה **מכת מוות** לתדמיתה החיובית בחברה [...] הדימוי המוסרי הקשה שדבק בתובעת הוא בחלקו בלתי הפיך".[58]

פסק הדין השני ניתן בבית המשפט העליון בשנת 2007.[59] גבר שהועסק כנהג במשרד האוצר פגש עובדת חדשה. יום אחד חסם את כניסתה למעלית ואמר לה, "אני וחבר שלי התערבנו על 500 ש"ח, החבר שלי אמר שתשכבי איתו/איתי ואני אמרתי שלא". היא ביקשה ממנו להניח לה, אך הוא חזר ואמר: "הרבה בנות בגיל שלך עושות את זה תמורת 150$, אז את לא רוצה שאתן לך 150$ ותסכימי לבוא איתי?". הגבר הועמד לדין משמעתי והורשע, בין היתר בגין הטרדה מינית. נגזרו עליו פיטורין ופסילה מעבודה בשירות המדינה לפרק זמן של חמש שנים. האיש הגיש ערעור לבית המשפט העליון וטען, בין היתר, שההצעה שהציע לאישה לא ביזתה או השפילה אותה.

בית המשפט העליון דחה את הערעור. השופטת אילה פרוקצ'יה קבעה כך: "משמעות דברים אלה [...] היא הצעה רצינית לקיים יחסי מין בתמורה לתשלום כסף. ברף מעשי ההטרדה המינית שעניינם התבטאויות, הצעות והתיחסויות, **קשה לחשוב על פניות משפילות, מבזות וחמורות מאלה**".[60]

הפגיעה הקשה בכבוד שחוותה המתלוננת, מסכמת השופטת, מצריכה התייחסות ערכית הולמת ומצדיקה את הענישה המחמירה.

56 ת"א (מחוזי י־ם) 571/94, **לעיל** הערה 54.
57 **שם**, בפסקאות 2–3, 10.
58 **שם**, שם (ההדגשה שלי).
59 עש"מ 2192/06, **לעיל** הערה 55.
60 **שם**, סעיף 10 (ההדגשה שלי).

למי שמכירים את מציאות החיים קשה להתווכח עם הקביעות וההנמקות המופיעות בפסקי הדין האלה. הקביעות הן נכונות ומוצדקות. הן נובעות ממצב דברים שבו הקישור של הקלון החברתי ושל הפגיעה האנושה בכבוד אל העיסוק בזנות הוא מחויב מציאות, גם לפי תפיסת המאמינים שזנות כמוה ככל עבודה.[61]

בשני פסקי הדין משוקעת תבנית סיפורית דומה: אישה רגילה, חברה שוות זכויות בקהילתנו, מתנהלת לה לפי תומה בחייה הנורמטיביים, כשלפתע, כרעם ביום בהיר, נוחתת על ראשה הקשה שבהשפלות. היא נוכחת, למרבה הזוועה, ששמה נקשר לזנות; שנטען או נרמז או הובן, בגין פעולה זדונית ומכוונת, שהיא אינה אותה אישה נורמטיבית כפי שהיא באמת, אלא אישה בזנות. כך ת׳ שנזדעזעה לאחר שקיבלה שיחת טלפון שבה התבקשו שירותי הזנות שלה בעקבות המודעה הכוזבת, וכך העובדת הצעירה ממשרד האוצר, שנאלצה להיחשף להצעה מבזה לעסוק בזנות. למרבה המזל, אישה שכך אירע לה תוכל לפנות אל המשפט, וזה יספק הכרה בפגיעה בכבודה ואף פיצוי שישיב, ככל שניתן, את הכבוד הפגוע אל מכונו.

פסקי הדין, בדרכם, חוזרים על התבנית הזאת: הם מכירים בפגיעה הקשה בכבוד הכרוכה בעצם הרמיזה שאישה שאינה זונה היא זונה. הם מגַנים ברטוריקה תקיפה את מי שפגעו בכבוד באמצעות קישור האישה לזנות ומשיתים עליהם עונשים כבדים. זנות, עולה מהתבנית הסיפורית הזאת המאושררת על ידי המשפט, כרוכה בשלילת כבוד.

על הרקע הזה אני מבקשת להציב ייצוג ספרותי קצר של צריכת מין בתשלום מתוך ספרו של גדי טאוב, **אלנבי**, שעובד ב־2012 לסדרת טלוויזיה. האפיזודה מתארת את ערן המנסה להתאושש, באמצעות רכישת מין, מהכאב הרגשי שחווה בעקבות היחשפות לאי־נאמנות מינית של נוקי, חשפנית שהוא מאוהב בה.

למי שמבקשת להצביע על הקלון החברתי והפגיעה בכבוד הכרוך בזנות, הטקסט הזה שימושי אולי יותר מהטקסטים המשפטיים, ואף יותר מטקסטים אמנותיים ״מגויסים״ ומכווני מטרה, בדיוק משום שהוא אינו מבקש לעסוק בנזקי הזנות. עניינו המרכזי הוא תיאור תודעתו של ערן.

ערן, כדמות ספרותית, חווה את רצונו בשיכוך הכאב הרגשי שלו ובשיכוך ההשפלה שעבר, הקשורה במין. את השיכוך הזה הוא מבקש להשיג, באופן טבעי לחלוטין מבחינתו, באמצעות רכישת מין. הנשים שהוא בוחן כאפשרויות צריכה

61 לפירוט בעניין פסקי דין אלה וניתוח של הדיסוננס הקשור להתייחסות המשפטית לפגיעה בכבוד הכרוכה בתופעת הזנות ראו שולמית אלמוג, **נשים מופקרות** (משרד הביטחון, האוניברסיטה המשודרת, 2009).

אלטרנטיביות, ובהן "זונה שמנה", "זונה מתנדנדת", "בלונדינית לא צבועה", אינן נתפסות בתודעתו כמי שחוות פגיעה בכבוד, כאב וחולשה. הניצול וההשפלה הכרוכים בנחמה שהוא רוכש לעצמו אינם בבחינת שאלות רלוונטיות או טורדות מנוחה עבור ערן. רגעי החולשה וההשפלה האישיים שהובילו אותו אל צריכת המין משככת הכאב הם בבחינת אפיזודה שממנה קל לעבור אל החיים הרגילים. עבור "זונה שמנה", "זונה מתנדנדת", "בלונדינית לא צבועה" – קלון חברתי, כבוד אישי אבוד, השפלה והחפצה נוכחים בקביעות בחיים הרגילים.

תאר לעצמך שאתה "זונה שמנה" או "זונה מתנדנדת". לפחות נסה לדמיין את התודעה שלה. תארי לעצמך שזו הבת שלך. עכשיו נסי להרגיש כיצד זה קשור לכבוד.

ייצוג "חוויית הלקוח" **באלנבי** הוא חשוב.

טקסט כזה, כטקסטים אחרים המתארים רכישת מין מנקודת מבטם של הרוכשים, מאפשר התבוננות ביקורתית במציאות הזאת, היעילה לא פחות מזו המועלית בטקסטים המתייחסים לנקודת המבט המדומיינת של הנשים המוכרות מין.

הצבת הטקסט הספרותי לצד הטקסטים המשפטיים שהובאו כאן מחדדת חוסר עקביות חברתי קשה ליישוב. היא מבליטה את הפער שבין נשים מסוימות והנכונות של החברה והמשפט להגן על כבודן ולטפל בתקיפות בזכותן שלא להיות מושפלות על רקע מיני לבין נשים אחרות, שאין להן זכות לקבל הגנה כזאת. הקבוצה הראשונה כוללת את כל הנשים. הקבוצה השנייה – את הנשים בזנות.

מהטקסט הספרותי משתקף האופן שבו החברה מסכינה בקלות יתרה עם הקלון, ההשפלה והפגיעה בכבוד המועמסים על "הנשים האחרות". הפגיעה בכבודן של נשים בזנות אינה מוכרת, אינה נראית ואינה מקבלת שם או כותרת משפטית. החברה מתייגת את אותה אישה "מתנדנדת בחוץ. שיניים שבורות. נרקומנית [...] גמורה. עיניים חצי סגורות", כסוכנת חופשית הבוחרת מתוך רצון אוטונומי לסחור בגופה.

וכך כתבתי בעניין זה בספר **נשים מופקרות**:

> בחרתי לכנות את המאפיין [...] המבדיל את העיסוק בזנות מכל עיסוק אחר – מס הקלון החברתי. חלק בלתי נפרד מהעיסוק בזנות הוא מחיר של השפלה חברתית שהאשה העוסקת בזנות נתבעת לשלם [...]

> אמנם יש עוד עיסוקים או מקצועות שאפשר שכרוכה בהם השפלה, ומכל־מקום הם אינם משמשים מקור גאווה לעוסקים בהם, שבדרך כלל מבקשים להיחלץ מהם. ואולם עיסוקים אלה אינם נגועים באותה רמת השפלה אולטימטיבית שכרוכה בזנות [...] גם אם אנו חשים שעבודה מסוימת היא נחותה או משפילה, אנחנו מתביישים ברגש זה [...] [ו]משתדלים להצניע אותו ולהכריע אותו באמירה הניצחת – "כל עבודה מכבדת את בעליה". מִכתם ידוע זה אינו נתפש כרלוונטי לזנות. זנות לעולם אינה מכבדת את העוסקת בה.[62]

רק זנות לעולם אינה מכבדת את "בעלותיה" ולעולם כרוכה בשלילת כבוד.

הקטע הקצר מתוך **אלנבי** משקף חברה נכה החסרה את היכולת להבחין בסבל, בהשפלה, בהחפצת האנושי ובפגיעה בכבוד שהיא תוצאה בלתי נמנעת שלהם; חברה האטומה ליסוד הניצול וההשפלה, המבוסס על נחיתות נשית ומגולם בעיסוק בזנות.

דמותו של ערן היא חלק ממרחב חברתי המאפשר פרסומי חוצות בוטים, המציעים נשים עירומות כסחורה זולה במיוחד, את הסחר בנשים על כל היבטיו, שהאינטרנט והגלובליזציה מעצימים ומטפחים, ורע מכול – את התודעה החברתית השבויה בתפיסה שזנות היא זכות ובחירה.[63]

62 **שם**, פרק ראשון, עמ' 15.

63 מן הניתוח המובא בקצרה כאן בנוגע לתפיסה חברתית של נשים בזנות נגזרות מסקנות החורגות מיריעת הדיון במסגרת זו. אסתפק בהערה שיש מקום לייחס למשפט תפקיד בהפנמת התפיסה שהזנות היא פרקטיקה של ניצול ודיכוי ולא עיסוק או אקט של בחירה חופשית. להרחבה ראו בספרי **נשים מופקרות** (**לעיל** הערה 61).

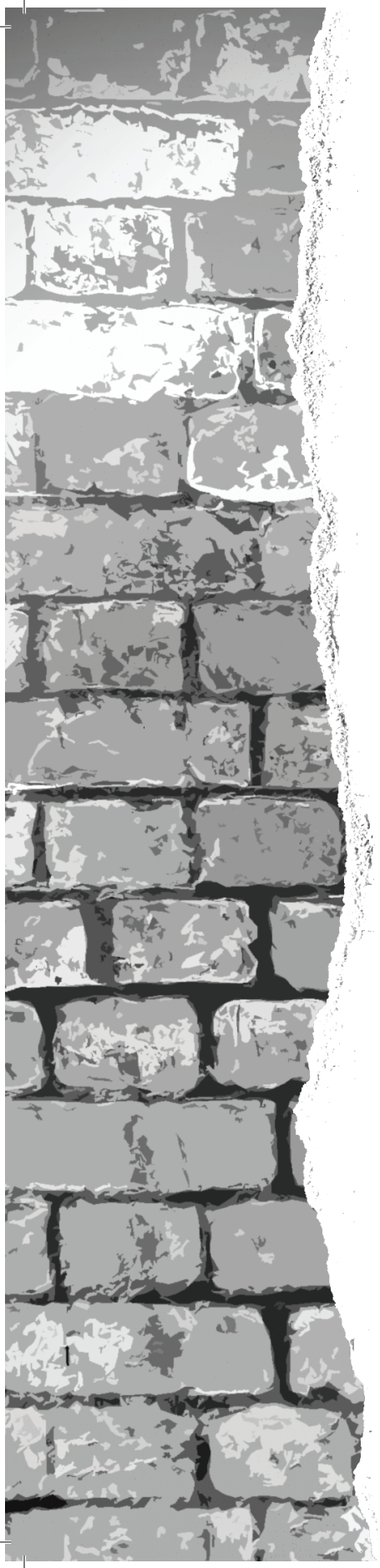

שער שלישי

הירכיה, כוח וכבוד בעזרה הנעשוקה

פרק א

המעתיק שבחר לסרב עד מוות

מתוך בארטלבי, הרמן מלוויל[64]

בתחילה הפיק בארטלבי כמות נדירה של נייר כתוב. כאילו זמן רב היה רעב למשהו שיוכל להעתיקו וכעת הלעיט עצמו במסמכי. לא היתה כל הפסקה לעיכול. הוא כתב ברציפות יומם ולילה, מעתיק לאור השמש ולאור הנר. צריך הייתי לשמוח מאוד על שקידתו זו, אילו רק היתה חדווה בחריצותו. אולם הוא כתב בשתיקה, בחיוורון, באופן מכני.

מובן שחלק חיוני ממלאכתו של הכתבן הוא לוודא את דיוקו של ההעתק שעשה, מלה במלה. כאשר ישנם שני כתבנים או יותר במשרד, עוזרים הם זה לזה בבדיקה. האחד קורא מההעתק, השני מחזיק במקור. זהו עסק משעמם, מייגע ומרדים. בקלות יכול אני לתאר לעצמי שבשביל כמה אנשים חמי מזג יהיה זה עיסוק בלתי נסבל לחלוטין. למשל, אינני יכול לערוב לכך שהמשורר הנלהב והאמיץ, ביירון, היה מתיישב בשמחה עם בארטלבי לבדוק מסמך משפטי של, נניח, חמש מאות דפים, כתוב בצפיפות בכתב יד מסולסל.

מדי פעם בפעם, בקדחת העבודה, אני עצמי הייתי נוהג לסייע בהשוואת כמה מסמכים קצרים וקורא לטרקי או לניפרס לשם כך. אחת ממטרותי בהציבי את בארטלבי בקירבה כזאת אלי מאחורי המחיצה היתה להפיק תועלת משירותיו במקרים רגילים שכאלה. היה זה, כמדומני, ביום השלישי להיותו עמי ובטרם עלתה נחיצות כלשהי לבדוק את כתיבתו הוא, שהזדרזתי להשלים עסק קטן שהיה בידי וקראתי פתאום לבארטלבי. בֶּחפזוני ובצפייתי הטבעית להיענותו המיידית, ישבתי וראשי רכון מעל המקור שעל שולחני, ידי הימנית מושטת הצדה ומגישה בעצבנות כלשהי את ההעתק, כך שמיד עם הופיעו מאחורי מחסהו יחטוף את הנייר מידי ויתחיל במלאכה ללא עיכוב קל שבקלים.

בתנוחה זו ממש ישבתי בשעה שקראתי לו, מציין במהירות מהו הדבר שאני רוצה ממנו, כלומר לבדוק את המסמך הקטן שבידי. תארו לעצמכם את תדהמתי – לא, את בהלתי – כאשר בלי לצאת מדלת אמותיו השיב בארטלבי בקול יציב ומתון שבמתונים, "הייתי מעדיף שלא".

64 הרמן מלוויל, "בארטלבי", בתוך: **המעורר: כתב עת לספרות ואמנות 2** (דפנה לוי מתרגמת, 2001), **עמ' 21–24:** http://readingmachine.co.il/home/books/book_meorer_2/chapter01_2561755

ישבתי רגע בדממה מוחלטת וגייסתי את כוחותי הנפשיים. מיד עלה בדעתי שאוזני הטעוני, או שבארטלבי הביננו לגמרי שלא כהלכה. חזרתי על בקשתי בנעימה הברורה ביותר שיכולתי לסגל; אולם באותה נעימה ברורה באה התשובה הקודמת, "הייתי מעדיף שלא".

"מעדיף שלא", עניתי כהד, קמתי ממקומי וחציתי את החדר בצעד מהיר. "מה זאת אומרת? נטרפה עליך דעתך? אני מבקש שתעזור לי להשוות את הנייר הזה כאן. קח אותו", ודחפתי את הנייר לעברו.

"הייתי מעדיף שלא", אמר.

נעצתי בו מבט תקיף. פניו הכחושים היו רגועים; עינו האפורה עמומה ושלווה. אף לא קמט התרגשות אחד עלה בו. אילו לפחות היו במנהגו כעס, קוצר רוח או חוצפה; במלים אחרות, אילו היה בו איזה דבר אנושי רגיל, בלי ספק הייתי משלח אותו בכעס ממשרדי. אולם כפי שקרה הדבר, הייתי מבכר להשליך החוצה תחילה את פרוטומת הגבס הלבנה של קיקרו שבחדרי. עמדתי זמן מה ולטשתי בו עיניים, ואילו הוא המשיך בכתיבתו. אחרי כן חזרתי והתיישבתי אל שולחני. מוזר מאוד, חשבתי. מה עושים? אך עסקי דחקו בי: גמרתי אומר לשכוח את העניין לפי שעה ולדחות אותו לשעת הפנאי הקרובה. ואז קראתי לניפרס מהחדר השני והמסמך נבדק במהירות.

ימים אחדים לאחר מכן השלים בארטלבי ארבעה מסמכים ארוכים, שהיו העתקים כפולי־ ארבע של עדות בת שבוע ימים, שניתנה בבית המשפט העליון. היה צורך לבדוק אותם. זו היתה תביעה חשובה ונדרשה דייקנות גדולה. לאחר שביצעתי את כל הסידורים, קראתי לטרקי, לניפרס ולג'ינג'ר נאט מהחדר השני, ובכוונתי לתת את ארבעת ההעתקים בידי ארבעת לבלרי, בעוד שאני אקרא מן המקור. בהתאם לכך תפסו טרקי, ניפרס וג'ינג'ר נאט את מקומותיהם בשורה, כל אחד ומסמכו בידו, ואז קראתי לבארטלבי להצטרף לחבורה מעניינת זו.

"בארטלבי! מהר, אני מחכה".

שמעתי גרירה אטית של רגלי כיסא על הרצפה החשופה, ועד מהרה הופיע הוא ונעמד בפתח תא נזירותו.

"מה העניין?" שאל בנחת.

"ההעתקים, ההעתקים", אמרתי בחופזה. "אנחנו הולכים לבדוק אותם, הנה", והושטתי לו את ההעתק הרביעי.

"הייתי מעדיף שלא". אמר ונעלם בשקט מאחורי המחיצה.

למשך דקות אחדות הפכתי נציב מלח, עומד בראש חיל לבלרי היושבים. כששבו אלי עשתונותי, התקרבתי לעבר המחיצה ודרשתי לדעת את הסיבה להתנהגות יוצאת דופן שכזאת.

"מדוע אתה מסרב?"

"הייתי מעדיף שלא".

על כל אדם אחר הייתי מתפרץ מיד בחמת זעם, דוחה כל מלה נוספת ומשליכו בחרפה מעל פני. אבל בבארטלבי היה משהו שלא רק פירק אותי מנשקי באופן מוזר, אלא נגע בי באורח מופלא והביאני במבוכה. התחלתי להתווכח עמו.

"הרי אלה ההעתקים שלך עצמך שאנחנו עומדים לבדוק. זה חוסך לך עבודה, מפני שבדיקה אחת תספיק לכל ארבעת הניירות שלך. זהו נוהג שגרתי. כל כתבן חייב לבדוק את ההעתק שלו. הלא כן? לא תדבר? ענה!"

"אני מעדיף שלא", השיב בקול רך. נראה לי שבעוד אני מדבר אליו, הירהר הוא בקפדנות בכל אחת מהצהרותי; הבין את המשמעות במלואה; לא היה מסוגל להכחיש את המסקנה המתבקשת; אולם בעת ובעונה אחת גבר עליו שיקול כלשהו גדול יותר והניעו להשיב כפי שהשיב.

"אם כן, מנוי וגמור עמך לא להיענות לבקשתי, בקשה העולה בקנה אחד עם הנוהג הרגיל והשכל הישר?"

הוא הניח לי להבין במהירות, שבנקודה זו שיפוטי היה נכון. כן: החלטתו אינה ניתנת לשינוי.

סיפורו הידוע של הרמן מלוויל **בארטלבי** (Bartleby) מתרחש בשנות החמישים של המאה התשע עשרה. המספר הוא עורך דין בעל משרד הממוקם בוול סטריט. עם התרחבות הביקוש לשירותיו המשפטיים הוא נאלץ לשכור מעתיק (scrivener) חדש, נוסף על השניים שהוא כבר מעסיק. שמו של העובד החדש הוא בארטלבי. בעולם שבו עדיין לא קיימות מכונות צילום, המעתיקים מתפקדים כמכונות צילום אנושיות, ותפקידם המרכזי הוא להפיק מסמכים זהים במספר העותקים הנדרש, באמצעות העתקה קפדנית ומדויקת.

בקטע המובא כאן מתוארת התרחשות מפתיעה שבמהלכה הופך בארטלבי מעובד מועיל ונורמטיבי המתפקד ללא דופי ומעמיד עצמו לרשות מעסיקו למי שמסרב, ללא כל טעם נראה לעין, למלא את חובותיו המקצועיות.

לכל ההוראות שמעסיקו מפנה אליו בארטלבי עונה: "הייתי מעדיף שלא" ("I would prefer not to").

בהמשך הסיפור עורך הדין מנסה לרדת לחקר מצוקתו, אך בארטלבי מעדיף שלא לומר דבר על עצמו.

עורך הדין מפטר אותו ומבקש להעניק לו פיצויי פיטורים נדיבים, אך בארטלבי מעדיף שלא לקחת את הכסף, מתעלם מהפיטורים וקובע את מקום מגוריו במשרד.

עורך הדין מזמין את בארטלבי לביתו עד שיימצא לו סידור נוח, אך בארטלבי מעדיף שלא לעזוב את שטח המשרד.

לבסוף עורך הדין עוזב את משרדו ומעביר את עסקו למקום אחר.

לאחר המעבר, בארטלבי, שאינו מוכן לפנות את המשרד, נכלא בבית הכלא העירוני, מסרב לאכול ומת לאחר זמן קצר.

פרשת חייו נותרת עמומה ובלתי פתורה. על פי שמועה שמגיעה לאוזני עורך הדין לאחר מותו, בארטלבי שימש בעבר פקיד זוטר ב"משרד למכתבים ללא גואל" בוושינגטון ופוטר באופן פתאומי בשל שינויים במינהל.

הסיפור האניגמטי הזה הוליד מגוון רחב של קריאות, ובהן התייחסות למעמדו של בארטלבי כעובד ולטיב יחסי העבודה המתוארים בסיפור. ההקשרים הנוגעים לעבודה הם אכן מרכזיים, ובאלה אני מבקשת להתמקד.[65]

עבודה אנושית, כידוע, מקושרת קשר הדוק לכבוד עצמי ולמימוש עצמי. עבודתו של בארטלבי היא ניגוד גמור לאידאל זה. למעשה, נדרש ממנו להפוך את גופו למכשיר המפיק מצרך. ולא מדובר כאן אפילו בנטילת חומר גלם והפקת מוצר או מצרך חדש באמצעותו. במהלך ההעתקה הרצופה והמדויקת בארטלבי

65 להרחבה על תיאור הקשרים בין **בארטלבי** לדיני העבודה ראו שולמית אלמוג, "על עבודה משובשת: תמונות מתוך לב החשיכה", **עבודה, חברה ומשפט** ח (2001), עמ' 159.

משכפל שוב ושוב מסמכים שכבר נכתבו, בלי להוסיף להם כל יסוד משל עצמו. ההעתקה הנדרשת ממנו מחוסרת כל ממד של מקוריות או חדוות יצירה ואף נעדרת המשכיות. כל מעשה העתקה מבודד במהותו ומנותק מפעולות ההעתקה שקדמו לו ומאלה שיבואו אחריו. אין כל מאפיין של רציפות, התפתחות או צמיחה בכתיבה המכנית הנדרשת ממנו. למעשה בארטלבי עצמו הוא חומר הגלם שבאמצעותו מפיק עורך הדין את הנדרש לצורך קיום וקידום עסקיו.

קל לדמיין איך מרגיש אדם החייב להעביר את ימיו בסוג כזה של תעסוקה. עבודתו, במקום לייצר תחושה של סיפוק וכבוד עצמי, הופכת לנטל מייאש, מנוכר וקשה מנשוא.

כובדו של הנטל מוביל את בארטלבי אל הסירוב, המחמיר בהדרגה, עד שהוא הופך להיות טוטלי לקראת סיום הסיפור. כך, בבית הכלא, כאשר בארטלבי מסרב לעשות את המינימום הנדרש כדי להמשיך את קיומו הפיזי – להביא מזון אל פיו – הוא מרעיב את עצמו למוות.

סירוב בעל אופי "התאבדותי" כזה הוא מפלטם האחרון של החלשים, והוא תגובה שמאפיינת את נעדרות ונעדרי הכוח לנקוט כל פעולה מסוג אחר.

תגובתו של בארטלבי לחיים פוגעניים ודכאניים היא קיצונית. בצדה הסיפור מתאר תגובות קיצוניות פחות. תחילת הסיפור מוקדשת לתיאור המעתיקים האחרים במשרד. אחד מהם הוא טרקי (Turkey), מעתיק קשיש שבשעות הערב חלות הפרעות חמורות בכישוריו המקצועיים. הוא מכתים את המסמכים, מקים רעשים בלתי נעימים בכיסאו וחובט בניירותיו "באופן לא מנומס ומצער ביותר למראה אצל אדם קשיש כמותו".[66] השני הוא ניפרס (Nippers), אדם צעיר אשר מתעסק בכפייתיות בולטת בהתקנת גובה השולחן שעליו הוא עובד וזווית נטייתו ולוקה, בעיקר בבקרים, בקוצר רוח עצבני ובהעוויות חיוך נרגזות המלוות בחריקות שיניים קולניות ובקללות.

שלושת העובדים – בארטלבי, טרקי וניפרס – לכודים למעשה בתנאי העסקה הפוגעים קשות בכבודם האנושי. השלושה כלואים בנסיבות חברתיות וכלכליות המאלצות אותם להפוך את עצמם ואת עבודתם למצרך זול. הכוח היחיד שנותר בידיהם הוא כוח הסירוב, והם מפעילים אותו בדרגות שונות של עוצמה.

גם ניפרס וטרקי נוקטים התנהגויות דמויות סירוב. כך אפשר לתפוס את כתמי הדיו שמטיל טרקי במסמכים המועתקים החל בצהרי היום ואת שפיכת תיבת החול ואת הרעשים הלא נעימים שהוא מקים באותן שעות. כסוג של סירוב ניתן לתפוס

66 מלוויל, **לעיל** הערה 64, עמ' 17.

גם את טעויות ההעתקה, קוצר הרוח העצבני, הסגת הגבול המקצועית והקללות המיותרות שבהם מתאפיינת עבודתו של ניפרס בבקרים.

סירובו של בארטלבי אינו מינורי כשל עמיתיו לעבודה, אלא קיצוני ואולטימטיבי. בתחילה הוא מסרב לתפקד באופן נורמטיבי, בהתאם לחוזה ההעסקה שלו, וכולא את עצמו מרצונו במשרד הריק. ובסופו של דבר הוא מרעיב את עצמו עד למותו.

תגובה זו היא מפלטו היחיד, דרכו האחת לצאת לחופשי ולהשתחרר מהתעסוקה מצמיתת הכבוד והמימוש העצמי שבה כלאה אותו החברה. באמצעות הסירוב עולה בידיו להחדיר יצירתיות וביטוי עצמי לתוך חייו. בארטלבי מתעלם כליל מסדר הדברים ההיררכי והנורמטיבי המקיף אותו על ידי שימוש "מטורף" ויצירתי בלשון. מהרגע שעולה בדעתו רטוריקת ה"העדפה" שלא לעשות דברים מסוימים, הוא הופך את ההעדפה הזאת לעמדה פומבית ולהכרזה רועמת. יש להכרזה הזאת אופי של עמדה פוליטית – הליכתו של בארטלבי בעקבות "העדפתו" היא סירוב להכיר בהנחות היסוד החד־משמעיות שעולם העבודה מבוסס עליהן, כולל מערך יחסי הכוחות הנובע מהן. בארטלבי כופר בהנחות שעל פיהן יש להירתם לתעסוקה כלשהי, בלתי מספקת ככל שתהיה, על מנת להתקיים, לסור למרות המעסיקים ולפנות את מקום העבודה לאחר פיטורין. בכל הדברים המובנים מאליהם הללו כופר בארטלבי בלי לנמק או לבסס את עמדתו.

מצבו של בארטלבי, הדרישות שהמציאות מעמידה לפניו והצורך לרתום את עצמו לעמל שוחק ומנוכר לצורך קיום בסיסי אינם נדירים וייחודיים. כל אלה לא חלפו מן העולם עם המצאתן של מכונות הצילום או המחשבים. ה"מעתיקים" של האלף השלישי הם העובדים במתפרות, במפעלים ובבתי חרושת, באותו חלק של העולם המכונה "שלישי"; עובדי הבניין והסיעוד המכונים "זרים", בכל מקום מחוץ לארצם שהם מובלים אליו בהמוניהם; "פועלי התוכנה" המנוידים במסות ממפעל "היי־טק" אחד למשנהו; וכל מיליוני ה"בארטלבים" שתעסוקתם הופכת אותם למצרך ופוגעת בכבודם האנושי. יחד הם יוצרים את "תת־עולם העבודה".

מלוויל, באמצעות תיאור דקדקני של מנגנוני העסקה במאה התשע עשרה, שופך אור על מצבם הבלתי אפשרי של "מעתיקים" באלף השלישי ועל החובה לקדמם לעבר חיים טובים יותר.

פרק ב

כבוד ורגישות תחת אש

מתוך **אם יש גן עדן, רון לשם**[67]

זו היתה הפעם הראשונה שבה שכבנו יחד תחת אש, ספגנו. שלושה מחבלים נהרגו שם, למרגלות המוצב, ורק אחרי שנהרגו, החלו העניינים להירגע במעט. פורמן עלה מולי: "תתחיל לחלץ", פקד. "משפרים אל המוצב בזוגות," הכרזתי, והתחלנו כולנו לרוץ בעלייה התלולה, מושכים אחד את השני. חילצנו עצמאית. בתמונות רואים אותנו חיוורים, אחד יותר לבן מהשני, נכנסים במבטי הלם דרך דלת הנאפ"ל ומתרסקים. אפילו את הנשקים לא פרקנו. כשנכנסנו עמדו כולם מסביב ומחאו כפיים, בטירוף חושים מחאו. הסבירו שהיו משוכנעים במשך דקות ארוכות שכולנו גמורים, מתים. החמ"ל צפה דרך מצלמת הווידאו שעל גדר המוצב וראה את עננ העשן הכבדים מעל הראשים שלנו. בהקלטה, שנמצאת כיום בבסיס אליקים, בארכיון "המלחמה בלבנון", אפשר לשמוע את פורמן אומר, "תכינו שמונה אלונקות, יש לנו שמונה הרדופים," שמונה הרוגים. מספרים שרץ שם בכי במסדרונות, ועוד איזה בכי.

בתוך כל הבלגן והשמחה, ניסיתי לספור את החיילים שלי, פרצוף פרצוף, לוודא שכולם הגיעו, אבל אי אפשר. התערבבו שם בערמות של אנשים מחובקים. ככה זה, מהלחץ יורדות לך דמעות, ואתה בכלל לא בוכה, מנשק כל מי שזז. החזקתי את אושרי בידיים שלי ולא עזבתי. חשבתי כמה טוב שהוא איתי. פורמן הגיע אל הרחבה. "זו הפעם האחרונה בחיים," לחש לי, "שאתה נותן לחיילים פקודה לשפר מיקום בקבוצה. משפרים בזוגות, בחוליות. נרדמת בבה"ד 1? הייתם צפופים, ארז, פצמ"ר אחד היה מעלים את כולכם." מה? עברו שניות עד שהצלחתי להגיב. "על מה אתה מדבר?" שאלתי, "איזה חוליות? הנפילות היו בדיוק על הנקודה שלנו, אם השמונה שנשארו אחרונים לא היו בורחים במכה, הם היו מתים עכשיו." פורמן התעלם מהתשובה, הפנה אלי גב והתחיל ללכת. "למה לא יצאתם לחלץ?" שאלתי. אבל הוא המשיך להתרחק. "הייתם בטוחים שיש לי שמונה הרדופים ולא יצאתם לחלץ!" צעקתי. עכשיו הוא כבר עצר, ביקש שאגיע אליו למשרד.

"עזוב משרד, תסביר לי איך העזתם לא לצאת? מה עבר לכם בראש?"

"זה לא היה נכון טקטי לצאת. היה גורם עוד אבדות."

67 רון לשם, **אם יש גן עדן** (זמורה ביתן, 2005), עמ' 95–97, 113–114.

הרגשתי איך הר געש בוער בי בפנים, רותח ומבעבע, ועוד שנייה מתנפץ, ואני כמעט מסוגל לדרוך עליו את הנשק, ככה מול מוצב שלם שבוהה בנו בתדהמה. לרגע נשכתי שפתיים, אבל לא הצלחתי לעצור. "אתה קולט?" שאלתי, "קולט מה עשית? שלחת אותנו החוצה בלי לדעת שאתה מסוגל לצאת בחירום? שיש לך ביצים לצאת? זה לא ערך עליון, לחלץ? להחזיר חיילים שלך, פצועים, בכל מחיר? אתה מבין בכלל איזו אש ספגנו שם?" הוא לא ענה. הפנים שלו האדימו, אבל הוא עמד שם, כאילו אדיש, מה שהצליח להרגיז אותי עוד יותר. "ואיך העזתם להוציא אותנו ב־98 אחוז תאורה?" המשכתי, "חיזבאללה היו יכולים לראות אותנו אפילו עם משקפת רגילה."

"ארז, מה שחשוב עכשיו זה שלחיילים שלך רועדות הביצים. אתם עוד הלילה יוצאים בחזרה לשטח, לעקר מהם את הפחד. תתארגן."

"אין, אין. מה פתאום. אי אפשר לצאת עכשיו."

"אתה יוצא. בלי ויכוח."

דחקתי אותו הצידה, אל הקיר. מסביבנו אף אחד לא העז לנשום. צעקתי שישכח מזה, אני לא מוציא אותם. אם הוא רוצה, שישלח צוות אחר. "ככה?!" הוא לבש טון מזלזל וקר, "אתה רוצה להיות חפ"ש (חייל פשוט)? אתה טירון שחושב שהוא מקבל מה שרוצה? אין בעיה, תסרב פקודה ואל תצא. אני אצא במקומך, עם הצוות שלך."

"איך אתה מדבר אלי, פרומן? לפני שנייה כמעט נהרגתי. אתם שוכחים איפה אתם."

"אז מה אתה רוצה?"

"שהלילה החיילים שלי לא יצאו."

לא יצאנו באותו הלילה. פרומן התייעץ עם מי שהתייעץ בארץ, והחליט להניח לנו. זו מסוג ההנחות שעוד תעלה לי בגלונים של זיעה בהזדמנויות קרובות, חשבתי.

[...]

כשנגמר, ציפתה לי שיחה משולשת בחדר של פרומן. עוד לפני שסגרתי אחרי את הדלת, סחט עמוס את ההדק. "אתה לא לומד, אה?" תקף. ואז שתק, חיכה שאגיב. ואני באמת שהופתעתי. מה? מה עשיתי? אינסוף שברירי מחשבות חצו לי את הראש עד שפיצחתי. ליל המטל"רים, הריב שבא בסופו, זה העניין. הייתי בשוק. לא האמנתי שקצין בכיר כמו עמוס נפל למלכודת הילדותית שטווה מ"פ בכייני, ומתכוון לנהל עכשיו שיחה תפלה סביב כבודו האישי של המ"פ, הכבוד שאבד לכאורה, כשצעקתי מה שצעקתי אחרי המארב. האם הגיוני שנבחש בשטות הזאת, במקום לדבר תכלס, כלומר לצלוב את מי שצריך לצלוב על התקלה הערכית והמבצעית החמורה, על החילוץ שלא יצא כששכבנו תחת אש? ממתי צה"ל הפסיק לקדש את פינוי הפצועים כערך עליון? הפקירו אותנו. אבל עמוס התעקש לפתוח בשלו, בשל פורמן כלומר. הוא שקע בתוך כורסת המ"פ המרופדת פלסטיק שחור דמוי עור, עם קרעים. פורמן ישב על כיסא עץ קטן בצד השני של השולחן, מכורבל בתוך

עצמו. מיהרתי לתפוס כיסא משלי ולהתיישב. גררתי את עצמי כמה שיותר קרוב לעמוס. זה לא משפט שדה כאן. כן, זה נכון, הודיתי, דוגרי זה נכון, התחרפנתי, לא פחות, לכן צעקתי מול כולם, אבל היתה לי סיבה טובה, כי איך לעזאזל אני אמור לסכן חיים של חיילים בשטח אויב? הם עצמם חיים מאז הלילה ההוא בתחושה שאין להם גיבוי מאחור. נשבע לך. הם אומרים לעצמם שבגב שלנו אין על מי לסמוך. נשמעתי תוקפני, אני חושב. פורמן זינק, "על זה אני מדבר. בדיוק על זה אני מדבר. אי אפשר לפקד על המוצב ככה." כמעט התנפלתי עליו, אבל עמוס, חסר סבלנות, משועמם משהו, חתך אותנו. לא היתה לו שום כוונה להיכנס לפרטים, והטרמפ שלו הביתה כבר נשמע באופק, חג והתכונן לנחיתה. "עוד אמירה אחת כזו, ארז, ואתה חוזר לכלא. הפעם זה יהיה ארוך," אמר בטון עמוק, כמעט בלחישה. קם, לקח את הנשק והסתלק. נשכתי שפתיים ויצאתי גם אני, בלי מילות סיכום, העיקר שלא להישאר בארבע עיניים עם פורמן. ומשום מה, דווקא ברגע הצובט והמשפיל ההוא, הרגשתי סוג של הקלה. ככה נשמעת נזיפה? יותר כמו ניסיון לשדר סלחנות זה נשמע, לצאת ידי חובה, לרצות את פורמן, בקטנה, אבל גם לאותת בעדינות שברמה המוסרית, האישית, הוא מסוגל להבין מה הבעיר אותי. המ"פ שלי, לעומת זאת, לא רוצה אותי במוצב, בזה כבר אין ספק. מבחינתו עדיף שאודח. מה שמשאיר אותי למעלה זו רק העובדה שלחטיבה, כנראה, אין דרך לספק קצין חלופי כרגע, והמג"ד, אולי, גם מאמין בי. מבין, אולי, שיש לי עדיין על מה לעבוד, על האימפולסיביות בעיקר, אבל אני גם שחקן נשמה עם כוונות טובות, לוחם טוב שיצמח להיות מפקד טוב. טוב יותר מפורמן, בזה הייתי בטוח.

צבא הוא ארגון מיוחד במינו. האם בתוך הארגון הזה ניתן לצפות כי מהלכי מתן ההוראות והציות להוראות יתקיימו מתוך רגישות לזכותם של מקבלי ההוראות לכבוד? אנסה לסרטט מענה אפשרי אחד לסוגיה מורכבת זו באמצעות טקסט ספרותי.

אם יש גן עדן, רומן שכתב רון לשם, מגולל את סיפורו של צוות לוחמים מיחידה המשרתת במוצב הבופור, בשנתיים האחרונות לשהיית צה"ל בדרום לבנון. ארז מפקד על צוות של שלושה עשר לוחמים. הקטע המובא מפגיש אותנו עם שלוש דמויות: ארז, מפקד המחלקה, שהוא גם המספר, מפקד הפלוגה אופיר פורמן ומפקד הגדוד עמוס.

ארז וחייליו נמצאים תחת אש, חייהם בסכנה מוחשית.

ארז מנהל חילוץ עצמאי. כולם יוצאים בשלום.

כשרגעי ההתרגשות עוד בשיאם פורמן נוזף בארז על חריגה מנהלים: שיפור מקום לצורך חילוץ יש לבצע בזוגות או בחוליות ולא כקבוצה. ארז נדהם וכועס. המצב בשטח, הוא מסביר, לא אִפשר הקפדה על נהלים. היה חיוני "לברוח במכה".

פורמן אינו עונה. הוא מפנה גב ומתרחק. עכשיו ארז זועם. "למה לא יצאתם לחלץ?" הוא צועק לעבר דמותו המתרחקת של מפקדו ומחלץ מפורמן תשובה: "זה לא היה נכון טקטית לצאת. זה היה גורם עוד אבדות".

אחר כך פורמן דורש להוציא את החיילים שוב לשטח עוד באותו לילה. ארז מאבד שליטה. זעמו מתעצם. הוא מגיב פיזית. הוא דוחק את פורמן לקיר. הוא צועק. הוא מודיע שיסרב להוציא את החיילים.

פורמן נותר שקט. ב"טון מזלזל וקר" הוא מבהיר לארז שפקודות יש למלא. ארז מזכיר לפורמן שלפני שעה קלה הוא וחייליו כמעט נהרגו. פורמן נאלץ לוותר. החיילים לא יוצאים שוב לשטח באותו לילה.

ארז שואל את עצמו אם עמד במבחן. אם נהג כראוי. התשובה מגיעה מהחיילים. החיילים שבפיקודו, שעד לאירוע היו מרוחקים, מזמינים אותו לשבת אתם לקפה.

כמה ימים אחר כך ארז מזומן לבירור אצל המג"ד. הוא מופתע וכועס. הבירור נתפס בעיניו כנפילה של קצין בכיר למלכודת שטווה מ"פ בכייני כדי להשיב כבוד אישי שאבד לכאורה בשל הצעקות הפומביות שחטף; כפוליטיקה אישית לא ראויה בנסיבות של לחימה.

ארז מסביר את טיב האירוע מנקודת מבטו: צעקתי מול כולם, הוא אומר למג"ד, אבל הייתה לי סיבה טובה. פורמן מנסה להתערב ולפרט כיצד הוא רואה את מצב הדברים, אבל למג"ד, חסר סבלנות ומשועמם משהו, אין עניין בכניסה לפרטים. הוא מסתפק באזהרה קצרה המופנית לארז ואחר כך קם ויוצא. ארז חש השפלה בצד הקלה.

המג"ד לא שידר, מבחינתו, נזיפה אמיתית. הוא בחר לשוות למפגש המשולש אופי של יציאה ידי חובה. הוא ריצה את כבודו הפגוע של פורמן, אבל בה בעת הצליח "לאותת בעדינות" שברמה המוסרית והאישית הוא מסוגל להבין מה פגע עמוקות בארז, מה גרם לו להתפרץ.

רון לשם שם בפיו של ארז את הסיכום הבא: "והמג"ד, אולי, גם מאמין בי. מבין, אולי, שיש לי עדיין על מה לעבוד, על האימפולסיביות בעיקר, אבל אני גם שחקן שטח עם כוונות טובות, לוחם טוב שיצמח להיות מפקד טוב".[68]

כאמור, צבא הוא טריטוריה ארגונית מיוחדת. מצבו של חייל שונה ממצבו של עובד, ומצבו של מפקד שונה ממצבו של ממונה בכל הֶקשר מקצועי אחר.

הצבא בנוי על קבלה רצופה ושלמה של הירכיה פיקודית. אולם קבלה כזאת אינה נבנית ללא כבוד הדדי; כבוד של מפקדים לחיילים שלהם וכבוד של חיילים למפקדיהם. זרימה הדדית של כבוד אמורה להתקיים לכל אורך חוליות סולם הפיקוד.

כשם שארז לא יוכל לתפקד אם לא יכבד את חיילי המחלקה ויזכה בכבוד מצַדם, כך חייב גם פורמן לזַכות בכבוד ולזְכות בכבוד כדי לתפקד כהלכה, וכמוהו גם עמוס המג"ד.

איך מכוננים כבוד כזה?

סיפורו של ארז, המובא בגוף ראשון, מיטיב לשקף את מורכבות הסיטואציה הצבאית. קל להזדהות עם התדהמה, הזעם ותחושת הפגיעה בכבוד שהוא חווה בעקבות דבריו והתנהגותו של מפקדו הישיר.

רכיב מרכזי הקשור לכבוד העולה מהטקסט הזה הוא הרגישות. פיתוח של רמת רגישות גבוהה לזולת חיוני לצורך פעולה מתוך כבוד במובלעת המיוחדת של הצבא. ארז, המסרב לחשוף את חייליו ליציאה נוספת לשטח זמן קצר לאחר שחוו רגעים קשים של סכנת מוות, מגלה רמה גבוהה של אמפתיה, סולידריות ורגישות כלפי פקודיו. מחירן של אלה הוא הפגיעה שפוגע ארז בכבודו ובסמכותו הפיקודית של פורמן. אלא שפורמן, שדורש להוציא את החיילים מיד לשטח ובוחר להעלות ברגע לא מתאים סוגיה של חריגה מנהלים, "הרוויח ביושר" את הפגיעה בכבודו ובסמכותו. בהחלטותיו הוא מפגין אטימות וחוסר רגישות הן כלפי ארז, שבפיקודו הישיר, והן כלפי החיילים שעליהם מפקד ארז.

עמוס המג"ד מאזן בין הצורך לשקם את כבודו הפגוע של פורמן לבין הצורך

68 **שם**, עמ' 114.

להכיר בחשיבות ובנאותות של הקשב לרווחת חייליו, שגילה ארז. הוא מפגין רגישות מאוזנת שמכוחה נשמר כבודם של שניהם, גם של ארז וגם של פורמן.

ארז מספר על הבירור באופן החושף את מורכבות רגשותיו לנוכח ההתרחשות. ברור לו כי פגע בסמכות מפקדו וכי בסביבה צבאית, המחייבת הכרה מלאה בהיררכיה הפיקודית, הנזיפה במקומה. אבל ברור לו גם כי לנוכח הנסיבות לא היה יכול לנהוג אחרת.

תוצאת התנהלותו הנכונה של המג"ד היא שיפור ביכולתו הפיקודית של ארז. עצם הנזיפה מאלצת אותו להתעמת עם חולשה – עם אימפולסיביות שעליו ללמוד לרסן. ועם זאת, באופיהּ המרוסן של הנזיפה הוא מזהה הכרה של המפקד הבכיר גם בכישוריו כמפקד. מבחינת ארז הנזיפה המרוככת היא איזון הוגן המכבד גם אותו וגם את פורמן.

בפורום דיונים אינטרנטי כתב רון לשם את הדברים הבאים:

> הגיבורים בספר נכתבו למעשה כולם בהשראת אנשים אמיתיים, לוחמים בחה"ן גבעתי. החלפתי את השמות, בתיאום איתם, אבל השתדלתי לשמור על נאמנות למציאות, ולאישיות, ולנפש [...] זה סיפור של כולם, של כל קרבי שהיה שם.[69]

הקטע מתוך הספר שבו עסקו הדברים כאן, כמו הספר כולו, אכן מצליח להשיג רמה גבוהה של וריסימיליות (דמיון למציאות). התרחשויות כמו חילופי הדברים בין ארז לפורמן ו"סצנת הנזיפה" במשרדו של המג"ד נקראות כמשקפות מציאות צבאית יומיומית. ואמנם השאלה העולה מהדברים – כיצד משיגים איזון אופטימלי בין השאיפה להשיג ציות קפדני לבין השאיפה המקבילה לכונן יחסי אמון, קרבה וכבוד הדדי בין הלוחמים ומפקדיהם – נוכחת כל העת ובכל רובדי הפיקוד הצבאי. הטקסט הספרותי מציע לנו מענה מורכב ומעורר מחשבה. ליבתו היא תשובה חיובית על השאלה שהובאה בפתח הדברים. גם בצבא אפשר להכיר, וחובה להכיר, בזכות לכבוד.

69 ראו באתר **פרש: פורום צבא וביטחון**:
www.fresh.co.il/vBulletin/showthread.php?t=126023#post773065

פרק ג

שני מפגשים עם רופאים

חדר מספר 10, יהושע קנז[70]

בשנתו בלילה עבר עליו משהו והוא לא חש בו. כשקם בבוקר הרגיש עייפות משונה: ימינו נחלשה, אצבעותיו איבדו את גמישותן; בעצם, את תחושתן. היד נרדמה, אמר בלבו, כנראה שכבתי עליה. בשמאלו חיכך את כף ימינו הרדומה, מבקש לעורר בה את זרימת הדם. אבל היד אף לא התחממה מן החיכוך.

כשעמד להתגלח מול הראי גילה שפיו התעקם; בעצם, שפניו התעקמו. הוא כיבה את מכונת הגילוח והלך להתיישב על כיסא בסלון, להרהר במה שקורה לו ומה צריך לעשות. הוא התאמץ להניע את אצבעות היד הפגועה, המכונסות במקצת, לקמוץ אותן לאגרוף וליישרן, לקמוץ וליישר. במאמץ איטי הצליח להניען קצת. להרגשתו, נשארה בהן רוח חיים.

הוא גייס את שמאלו הערה להפעיל כוח על האצבעות הרדומות של הימנית, לכופפן וליישרן. שוב ושוב חזר על תנועת הקמיצה והפרישה. וכשהניח לאצבעות לעשות זאת בכוחות עצמן, נדמה היה לו שהגדיל במעט את רוחב תנועתן, אבל אין די בזה.

שעה ארוכה התעסק באצבעות ימינו, האם שכח את עקימת פניו שהחרידה אותו קודם, כשהביט במראה? לא, אבל זה סדר הדברים: קודם כל, לנסוע ברכבו לרופאה שלו, בקופת החולים. ולשם כך עליו להשתדל להשיב לימינו יכולת נהיגה סבירה.

הוא טילפן למשרד לבקש תור לביקור אצל הרופאה – בהקדם, אם אפשר, בבקשה. כשנשאל מה לו, הסביר לפקידה במה דברים אמורים, והיא העבירה את השיחה אל הרופאה. הרופאה ביקשה ממנו שיחכה בבית ורופא יישלח אליו לבדוק אותו.

בתוך ימים לא־רבים התיישרו הפנים ואף ימינו התחזקה. האצבעות נעו ביתר חופשיות, אבל עדיין היו מוגבלות מאד בפעולות עדינות, כקשירת שרוכי הנעליים ורכיסת כפתורים. שוב יכול לנהוג במכוניתו, אבל כתב ידו הקליגראפי, בעברית ובלועזית, שבניו השניים לא ראו מעודם יפה ממנו, אבד לו לבלי שוב.

הבן הצעיר, הגר בקרבת מקום, נסע לטיול קצר בחוץ לארץ, ובימי העדרו לא הסתפק הבכור בשיחות הטלפון עם אביו אלא בא לבקרו כמעט יום־יום. באחד הביקורים, כשהחנה

70 יהושע קנז, "חדר מספר 10", בתוך: **דירה עם כניסה בחצר וסיפורים אחרים** (עם עובד, 2008).

את מכוניתו, ראה את אביו עומד במרפסת הדירה, מתעסק בהנפת דגל הלאום לכבוד יום העצמאות. שעה ארוכה נשאר במכונית והוסיף להתבונן בו. אביו היה שקוע כל־כך במעשהו עד שלא הבחין במכונית המוכרת החונה לרגלי הבית. הבעיה היתה לקשור את המוט של הדגל בחבל דק אל מעקה המרפסת.

בימים שגרו בביתם הקטן, על אותה חלקת קרקע עצמה, היה אביו עולה כל שנה, בפרוס יום העצמאות, בסולם לגג, וקושר את מוט הדגל אל תורן האנטנה של הרדיו. ממרחק היה אפשר לראות את הדגל מתנפנף, כי רוב השטח מסביב היה פתוח.

אביו פתח לו את דלת הדירה וחיוך עצוב על פניו.

"חבל על הזמן שלך", אמר כצפוי. "אתה יודע שאם יהיה צורך, אודיע לך".

"הנה, יש לך בעיה עם הדגל, ולא התכוונת לקרוא לי".

"בשביל זה אני אקרא לך לבוא מתל אביב? הייתי מבקש מאחד השכנים".

"לא היית מבקש משום שכן".

"אז הייתי מנסה ומנסה עד שאצליח לקשור".

הם יצאו למרפסת. הדגל היה מונח שם על השולחן, דהוי ובלוי.

"הדגל הזה לא נראה טוב. ממש סחבה", אמר לאביו.

"אני אקנה חדש. בשנה הבאה יהיה דגל חדש".

"אבא, זה הדגל שהיה לנו בבית מאז הקמת המדינה!"

אביו צחק: "לא, מה פתאום! את ההוא החלפתי כבר לפני שנים. הוא דהה כל כך שנהיה לבן כולו. כמו דגל של כניעה".

"גם זה לבן לגמרי. אני קופץ למושבה לקנות דגל חדש. בטח יש להם שם בחנויות על יד בית הכנסת הגדול".

"תעזוב, השנה נשתמש בזה".

"אתה לא רוצה להיפרד ממנו!"

אביו לקח את הדגל והם ניגשו אל מעקה המרפסת.

"אתה תחזיק את המוט ואני אקשור", אמר אביו.

"אולי כדאי להיפך?" הציע הבן.

"אתה לא מבין? אני מוכרח להתרגל לקשור. לפני שבאת, הייתי צריך גם להחזיק את המוט וגם לקשור. זה מה שהיה לי קשה".

הבן הצמיד את מוט הדגל אל אחד הקנים של המעקה. אביו התכופף וכרך לאט את החבל הדק סביב המוט והקנה. בנו שמע את נשימתו הקצובה, האופיינית לרגעי הריכוז שלו. וכעבור כמה שניות התלווה לזה ההימהום המוזר שדבק בו בשנים האחרונות, משהו שבין

גניחה לילדה דקה, מין ניגון לא־נעים שהיה מאלתר עד בלי די. עכשיו זה התהמהם סמוך מאד לאוזנו של הבן.

אחרי שהצליח לכרוך כמה פעמים את החבל, בא הרגע המכריע. הוא אחז בשני קצותיו וניסה לקשור אותם. הבן ראה שהוא מצליח להצליב את שני הקצוות, אבל אצבעותיו מתלבטות זו בזו ואינן יכולות לכוון את הקצה האחד ולהשחילו בלולאה של הקצה השני. הבן הסב את פניו הצדה. ההימהום הצורם נפסק.

אביו הזדקף, מתנשם בכבדות מן המאמץ. "אתה מבין, הצרה היא שזה פגע לי ביד ימין. אי־אפשר להחליף את התפקידים בין הידיים. יש לך סבלנות?"

"אין־סוף. ולך?"

"ודאי. תראה, אני מצליח כבר להתגבר על שרוכי הנעליים. זה לא קל. על המבצע הזה הולך לי חלק מהבוקר. נראה אם זה יצליח לי עכשיו גם עם הדגל. בוא ננסה עוד פעם, אם לא ילך, אני מוותר לך".

הוא התכופף. שוב היתה שתיקה. ושוב ההימהום המעצבן החוזר ומיילל באוזנו של הבן. זה נמשך רגע ארוך, ופתאום נפסק ההימהום ורק נשימת האב נשמעה, מהירה יותר, כמעט קדחתנית, כנשימת הרץ המתקרב אל יעדו ואוסף את שארית כוחותיו. ופתאום הוא הכריז בקול חנוק: "הוריי!"

הבן הסב את פניו בחזרה אל מוט הדגל. הקשר נקשר.

"להדק אותו?" שאל את אביו.

"לא צריך. זה מהודק".

הבן הסיר את ידו מן המוט, זז הצדה לאורך המעקה, לראות את הדגל בצדודית. הוא היה נטוי לעבר הרחוב.

"הוא לא ישר, הוא נוטה החוצה".

"אין דבר," השיב אביו בחיוך אירוני, "ככה הוא יתאים לשני הימים, קצת מורכן ליום הזיכרון וקצת זקוף ליום העצמאות".

הם חזרו לסלון.

"אז יש עוד שיפור במצב של הידיים?" זאת קיווה בנו לשמוע מפיו.

"לא", אמר אביו. "זה כנראה המקסימום. התרגילים עשו את שלהם. כל השאר זו כבר הטקטיקה שלי. יש לי בדיקה אצל נורולוג ('רופא עצבים', הוא מבאר), והרופאה אומרת שהבדיקה שלו יכולה להועיל. אני לא יודע".

"מתי הבדיקה?"

"יומיים אחרי החג", אמר אביו, וליתר ביטחון ניגש לאצטבה, שמונחים עליה כמה דפים מקופלים בקפידה ועליהם הפנקס האדום של קופת החולים. הוא עיין באחד הניירות ומצא

אישור למועד שזכר.

"אני אבוא אתך".

"חבל על הזמן שלך. אני באמת יכול להסתדר שם בעצמי".

"אבל אני רוצה".

"טוב, אני לא יכול לגרש אותך".

ביום האמור הקדים האב ועמד לרגלי הבית לחכות לבנו. מובן מאליו שיסעו אל בית החולים במכוניתו. בנו שמע לו והתיישב לימינו. ברדיו נשמע קול־המוזיקה והאב, שרוחו היתה טובה עליו, התלווה מפעם לפעם בהימהום לנעימה ששודרה.

הם יצאו לכביש הראשי והגיעו מהר לבית החולים הנושק לו. לא היה מקום פנוי במגרש החנייה של בית החולים. הם הקדימו לבוא ונשאר להם די זמן לחפש חנייה במקום אחר. בתוך כך ראו שאחת המכוניות יוצאת מן המגרש ומיהרו לתפוס את מקומה. המקום שהתפנה להם היה צר והגישה אליו לא נוחה. במיומנות רבה תמרן האב את הכניסה אחורנית לשטח שבין שתי מכוניות, בתנועה אחת חלקה. נעצר, כיבה את המנוע, והביט בבנו.

"אני לעולם לא אדע להחנות ככה", אמר הבן.

האב שתק וחייך.

הם נכנסו לבית החולים ומצאו את החדר מספר 10, הרשום בכתב ההפניה. על דלת החדר לא היה שום ציון של שם רופא או של ענף רפואי כלשהו. הבן דפק על הדלת. איש לא ענה מבפנים. אחרי כמה נסיונות פתח הבן בזהירות את הדלת, הציץ פנימה, החדר היה ריק מאדם. הם נכנסו. שולחן, כיסא לידו, ושורה של כיסאות לאורך הקיר. אביו התיישב על אחד הכיסאות, הבן נשאר עומד, סוקר את הקירות סביבו, עירומים כולם, פרט לשלט "אסור לעשן", בעברית ובערבית. מבטו נפל על דלת פנימית והוא ניגש אליה.

"עוד מוקדם", אמר אביו והציץ בשעון, "יש עוד עשר דקות".

"רק להיות בטוח שזה המקום", אמר הבן, דפק על הדלת פעם ופעמיים ופתח אותה, שוב בזהירות, הציץ פנימה וסקר את החדר, הפך את פניו אל אביו: "אף אחד", אמר, סגר את הדלת והלך לשבת לידו.

"מה יש שם?"

"מיטה קטנה, פרגוד, כיור עם ברז, שולחן, כיסא, ארון. דברים כאלה שיש בחדר של רופא. זה נראה שם כאילו לא השתמשו הרבה זמן בחדר הזה".

"אולי זה לא פה?" תהה אביו.

"זה מספר 10".

אביו חייך ופרש את ידיו בתמיהה.

שעה ארוכה ישבו ושתקו ואביו החל להמהם.

"מוזר שאין עוד אנשים שבאים לרופא הזה, רק אנחנו", אמר הבן.

"בכלל המקום הזה כאילו לא שייך לבית החולים. אפילו את ההודעות שלהם ברמקול קשה לשמוע, אי־אפשר להבין מה הם אומרים".

"אני יוצא לברר איפה הדוקטור הזה ולמה הוא לא בא", אמר הבן.

ועד שניסה אביו להניאו מכך, כבר נדד הבן במסדרונות. אנשים ונשים בחלוקים לבנים עברו על פניו, היו שלא שעו כלל לפנייתו, היו שאמרו לו כי אינם יודעים היכן ד"ר רונן, והיו שטענו כי בכלל אינם יודעים מי הוא. אלה גם אלה יעצו לשואל לשוב לחדר שבו הוא אמור לחכות לו ולהתאזר בסבלנות.

הוא חזר אל החדר. אביו כנראה התנמנם והקיץ בכניסתו, כי נראה נדהם ומטושטש.

"אני אביא לך משהו לשתות".

"לא, לא, אני לא צמא. איפה הלכת כל כך הרבה זמן?"

"הלכתי לברר מה עם הרופא הזה".

"ומה?"

"יש סיכויים שהוא יגיע הנה בשעה הקרובה."

אביו הביט בשעונו ונד בראשו. "אם הוא לא בא עד עכשיו, הוא כבר לא יבוא היום".

"אולי להביא לך איזה סנדוויץ'? בזמן הזה בבית אתה כבר אחרי ארוחת הצהריים. תוך שתי דקות אני חוזר".

"לא, אני לא רעב. אל תלך. אני מעדיף שתישאר פה על ידי, למקרה שאירדם עוד פעם. מישהו יכול להיכנס הנה ולראות אותי ישן כאן לבדי... זה לא נעים".

על־פי סדר־יומו הקבוע כבר היתה השעה של שנת הצהריים.

"בסדר, אני לא אשאיר אותך לבד. אתה יכול לישון רגוע".

"אני כבר בטח לא אירדם שוב. אבל על כל מקרה".

"אבא, אני לא זז מכאן".

כעבור שעה קלה נעצמו עיני האב וראשו נשמט אל חזהו. אחר כך נשמע רחש נשימתו הקצובה שהיתה לנחירה. שקט היה סביבם. מפעם לפעם נשמע, כמו ממרחקים, הרמקול של בית החולים קורא למישהו לגשת לאיזה מקום או להתקשר אל מספר כלשהו. אכן קשה היה להבחין בשמות הנקראים. אפילו היה ד"ר רונן נקרא להתייצב מיד בחדר מספר 10, הם לא היו יודעים זאת, כל כך מנותקים היו מהמולת בית החולים. הם ישבו בתא מבודד של שקט, המתמלא והולך בתנומת האב ובנחירתו.

הדלת נפתחה פתאום והאיש פרץ פנימה כרוח סערה. במרפקו הדף לאחוריו את הדלת שנטרקה, העיף מבט על שני היושבים בחדר ההמתנה, הפטיר: "עוד מעט", נכנס לחדרו, סגר את הדלת וכעבור כמה שניות נשמע קולו מדבר, מן הסתם לטלפון.

"אבא, אבא!" קרא הבן והניח את ידו על כתף אביו.

האב פקח את עיניו. נדרש לו רגע לחזור ולמקם את עצמו. לבסוף שאל:

"הוא בא?"

"כן. הוא בחדר, בטח יקרא לך עוד מעט".

"טוב, לפחות ישנתי קצת, גם זה משהו".

הוא הצביע בשאלה על דלת החדר, שקול הרופא נשמע שם, שקוע בשיחת טלפון.

"כן, זה הוא".

"הוא לא ממהר", לחש האב. הוא שיפשף את עיניו, קם לאטו וחילץ את אבריו.

הדלת נפתחה והרופא, שכבר לבש את חלוקו הלבן, עמד בפתח.

איש צעיר למדי, נמוך ורזה, שערו הבהיר מקורזל ועיניו, שצבען לא ברור, קטנות וחשדניות.

"להיכנס!" קרא.

הבן הלך משום־מה אחר אביו והרופא עצר אותו בפתח.

"אני הבן שלו".

"הוא צלול?"

"כן".

"אז תישאר שם. אם צריך, אני אקרא לך".

בלילות הילדות היו קולות השינה של אביו נשמעים מחדר ההורים, והילד היה מתעורר לחכות לרגע האימה. אביו היה מדבר עם אנשים זרים מתקופות שונות, שפגש בחלומותיו. פעמים באנגלית קצרה וכנועה – אולי כשל במלאכתו והוא מתנצל לפני מעסיקיו במחנה הצבא הבריטי בחיפה; פעמים בעברית – כנראה מסביר משהו ללקוח בחנות למכונות חקלאיות בתל־אביב; פעמים בגרמנית נינוחה ומחויכת, אולי עם אחיותיו, מעלה זכרונות מבית ילדותם; ויש שהיה רוטן בערבית, גוער מן הסתם בפועלים, במחצבה או בפרדס, וקולו היה גובר ומרעים עד שהאם היתה קוראת לו בשמו וטופחת על גופו. "מה יש?" היה נוהם מבוהל. "אתה צועק, תעיר את הילד". הוא היה ממלמל משהו, נושם נשימה עמוקה ומשתתק. אחרי שעה לא־ארוכה שוב נשמעו הנחירות, רפות בתחילתן, והן התחזקו והלכו, ואחר כך נעשו עזות ומהירות יותר, ופתאום נפסקו – וגעייה ארוכה של חנק נשמעה, ודממה נוראה אחריה. לב הילד היה הולם מפחד. אוזנו היתה כרויה לחשכה לקלוט אות של נשימה, רחש של חיים. "אל תמות!" היה צועק אליו בלבו, "אל תמות! אני לא יכול להיות יתום!" עד שנשמע משם רחש של מילמול וריטון ואנחה כבדה, וכיחכוח, ושוב עלתה ובאה הנחירה הרגילה, המרגעת.

הרופא יצא מחדרו, השאיר את דלתו פתוחה, עבר על פני הבן ויצא למסדרון. הבן נכנס אל חדר הרופא. אביו עמד ליד מיטת הבדיקה הקטנה, לובש את מכנסיו. הוא זקף אליו

את ראשו וחייך חיוך עייף שהיתה בו גם רווחה כלשהי, על שסוף סוף נגמר הכל ועוד מעט ישוב הביתה. הוא התיישב על שפת המיטה, נעל את נעליו ואצבעותיו התחילו להתלבט בשרוכים.

"תן לי, אבא, אני אעשה את זה מהר".

הבן לא חיכה לתשובתו, כרע לרגליו וקשר את שרוכי הנעליים. האב קם, לבש את החולצה, ניסה לכפתר אותה ולא יכול.

"את המכנסיים כפתרת בלי בעיות".

"שם הכפתורים גדולים והחורים גדולים".

"תן לי לעזור".

"לא, אני צריך לעשות את זה בעצמי. בבית אני עושה את זה כל בוקר. זה לוקח זמן אבל צריך סבלנות".

הרופא חזר לחדרו והתיישב אל השולחן, העיף עין לעברם, הוציא דף מהמגרה וכתב עליו. אחר כך קיפל את הנייר, הכניסו למעטפה, ליחלח בלשונו את פס הדבק והידק אותו. שוב הביט בהם, קם, ובלי אומר נתן לבן את המעטפה. שם הרופאה היה רשום עליה. הרופא שוב יצא מהחדר והם שמעו גם את הדלת החיצונית נסגרת. האב המשיך להתמודד עם כפתורי החולצה. הבן הסב את פניו ממנו כדי שלא להפריע לו להתרכז. כשגבר האב על הכפתור הראשון, אמר לבנו: "אתה רואה?"

כעבור שעה קלה חזר הרופא, נעמד מולם ונתן בהם עיניים זועמות:

"מה הולך פה!" צעק, "כמה זמן זה עוד יימשך? אני לא יכול לחכות פה שעה שלמה עד שהוא יגמור להתלבש!"

ידי האב צנחו. הוא הביט בבנו וראה שפניו נפלו.

"אין דבר", אמר לבנו, "אל תיקח ללב".

"תעברו לחדר־ההמתנה", דרש הרופא, "ששם הוא יגמור להתלבש. מהר, אני מבקש!"

הם עברו לחדר־ההמתנה והרופא נכנס לחדרו וטרק את הדלת.

האב אמר חרש: "עכשיו תכפתר לי בבקשה את החולצה. אני רוצה כבר ללכת מפה".

בנו מעולם לא ראה בקרבה כזאת עד כמה עצוב וזר גוו העירום, הצנום מזיקנה.

הם יצאו מבית החולים והלכו אל מגרש החנייה. אביו בחן אותו ואמר:

"אל תיתן לפרא־אדם הזה לדכדך אותך".

הם נכנסו למכונית, אביו ליד ההגה והוא לימינו. שוב שמעו את קול־המוזיקה.

"הוא אמר לך משהו על הבדיקה?" שאל הבן.

"לא. שום דבר".

"נפתח את המכתב ונראה מה הוא מדווח לרופאה?"

"לא. זה לא מעניין אותי".

בפנייה הראשונה ימינה סטה האב מן הכביש הראשי ונכנס לרחובות המושבה. הבן תהה מדוע אינם שבים בדרך המהירה שבאו בה.

"היסח הדעת", אמר האב, "הקשבתי למוזיקה".

ברדיו שר פישר־דיסקאו את "איש תיבת הנגינה".

התנועה נעצרה ליד בית־החולים הישן של המושבה. שני אמבולנסים יצאו זה אחר זה בצפירות עזות שהחרישו את המוזיקה מהרדיו. כשהתרחקו האמבולנסים והצפירות גוועו, שוב מילא קולו של פישר־דיסקאו את חלל המכונית הקטנה, ואביו הסב אליו את פניו ואמר לו, כמעט בנעימת תוכחה:

"יש נחמה במוזיקה".

איש תיבת הנגינה סיים את שירו, היצירה הבאה בקול־המוזיקה לא היתה לטעמו של האב. הוא כיבה את הרדיו ושניהם שתקו. התנועה, שנעצרה קודם, החלה לזוז.

"כאן נולדת", אמר האב פתאום והצביע מאחרי כתפו על בית־החולים. "אני זוכר טוב את היום ההוא, כשבאתי הנה לראות אותך בפעם הראשונה".

והוא חייך בהשתאות, כמתקשה להבין איך זה, בפשטות כזאת, מצטייר לו עכשיו בזכרונו היום הרחוק ההוא, רק מפני שעבר במקרה ליד בית החולים הזה ונעצר לידו.

שם היה עתיד למות כעבור חודשים אחדים.

ארומה־תרפיה, ד"ר גידי שטיין[71]

א' מחוברת למכונת הנשמה. היא נמצאת בחדר הטיפול הנמרץ במחלקה, מונשמת ומורדמת. חששתי שתגיע למצב הזה. הסיכויים שלה לצאת מהחדר קטנים מאוד.

שבוע לפני כן עצרה אותי במסדרון אשה צעירה: "בבקשה, תעזור לסבתא שלי, היא לא נושמת טוב!" ניגשתי לחדר וראיתי אשה מבוגרת שוכבת במיטה, שקועה בעצמה ונושמת בכבדות. כך הכרתי את א', אשה בת 91, שעד האשפוז היתה צלולה. אשה גדולה, ששני מספרים צרובים על ידה, עדות לכך שבניגוד לכל הסיכויים היתה באושוויץ פעמיים ושרדה. מי ששרדה בתופת הזאת, ועוד פעמיים, היא כנראה אשה חזקה במיוחד.

א' אושפזה עם דלקת ריאות שהסתבכה. כעת היא שקועה, נושמת בכבדות. נראה שהתעייפה מהכל, ואינה מנסה אפילו להיאבק במחלתה ולהוציא את עצמה מהמצב שאליו נקלעה. אשפוז במחלקה פנימית הוא חוויה קשה לכל אדם, אך ניצולי שואה חווים אשפוז בעוצמות אחרות. הסיטואציה – הימצאות במקום זר במצב של חולי ואובדן שליטה – מחזירה אותם לעתים למחוזות שהיו מעדיפים לשכוח. המלחמה הפרטית במחלה היא חלק קריטי מהריפוי, שבלעדיו יקשה על החולה להבריא. נראה שא' ויתרה. היא שקועה בעצמה ומגיבה בקושי. רוב הזמן היא מנמנמת. נכדתה, שקשורה אליה מאוד, עומדת חסרת אונים מול תהליך ההתכנסות. ברור לה שזה לא מוביל למקום טוב.

הסתכלתי על א'. הטיפול הרפואי שהיא מקבלת הוא הטוב ביותר שאנחנו מסוגלים לתת, אבל זה כנראה לא מספיק. איך גורמים לסבתא בת 91 להתעורר ולהתחיל להיאבק? אני שואל את הנכדה, "סבתא שלך אוהבת קפה?"

"אה... כן", היא עונה.

"אז אולי תביאי לסבתא שלך קפה הפוך כמו שהיא אוהבת וננסה לתת לה?"

הנכדה מסתכלת עלי כאילו נפלתי מהירח. היא מאבדת את סבתא שלה, ואני מבלבל לה את המוח עם קפה. אולי הריח והטעם שיזכירו לה בית ודברים שהיא אוהבת יעוררו אותה, אני אומר. מה יש לנו להפסיד? אחרי כ־20 דקות הנכדה חוזרת ומנסה להשקות את סבתה המנומנמת קפה הפוך בכפית.

עוברות כמה שניות וחיוך עולה על שפתיה של הסבתא. היא רוצה עוד. בפעם הראשונה מאז אושפזה, א' מביעה רצון למשהו ואפילו מחייכת. למחרת אני מציע למשפחה להוריד את א' לבית הקפה שנמצא בכניסה לבית החולים. ההמולה, הריחות והטעמים יראו לה שיש חיים מחוץ לארבעת הקירות הלבנים של החדר במחלקה, ואולי יקשרו אותה קצת חזרה למציאות. לאחר התארגנות שכללה כיסא גלגלים, בלון חמצן ושלושה אנשים שעזרו

71 גידי שטיין, "ארומה־תרפיה", **הארץ**, 23.10.2011: www.haaretz.co.il/news/health/1.1528300 (**הכותב הוא סגן מנהל מחלקה פנימית ב' בבית החולים בילינסון**).

להושיב את האשה בכיסא, השיירה מתחילה לנוע אל בית הקפה. אחרי כשעה הם חוזרים. א' ישבה בבית הקפה וראתה שהעולם שם בחוץ לא נעצר והוא ממשיך להתגלגל. את החיוך של הסבתא ושל הנכדה אפשר היה לראות מקצה המסדרון.

עם כל יום שעבר, מצבה של א' המשיך להשתפר. כל פעם היא דיברה וחייכה קצת יותר, התחילה לשתף פעולה עם הפיסיותרפיסט והכי חשוב, התחילה לעזור לעצמה. הזיהום בדרכי הנשימה מקשה עליה, אך הסימנים מעודדים. בכל בוקר היא ממתינה בקוצר רוח לטיול היומי עם נכדתה לבית הקפה. אחרי כמה ימים של שיפור, חלה הידרדרות פתאומית. קוצר נשימה חריף וירידה ברמות החמצן, מלווה בהכרה מעורפלת. אנחנו נאלצים להנשים אותה.

כך אני מוצא את עצמי עומד ליד מיטתה של א'. בני משפחתה, שלא עוזבים אותה לבד לרגע בכל התהליך הארוך, מסתכלים עלי בייאוש, מחכים למלת עידוד. בעלה, שעבר אתה את מוראות השואה והקים אתה בית ומשפחה, שואל אותי בעיניים דומעות: זהו זה?

א' מורדמת ומונשמת, אני מסתכל עליה מתוסכל ואובד עצות. דווקא עכשיו, כשהחלה להילחם ומצבה השתפר, נפלה עליה המכה הקשה הזאת. הסיכוי לגמול מהנשמה מלאכותית אשה בת 91 עם בעיות נשימה כרוניות ואחרי אשפוז לא קצר, קטן מאוד. אין לי הרבה מלות עידוד למשפחה, אך ברור שהימים הקרובים קריטיים. אם לא נצליח לנתק אותה ממכשירי ההנשמה בתוך יום־יומיים, סיכוייה קלושים. א' מורדמת, אבל אני מבקש ממשפחתה לדבר אתה, לנגוע בה, בניסיון לשמר את הקשר שלה עם המציאות שעליו עבדה קשה כל כך בימים האחרונים. המשפחה נרתמת למאמץ ולא משה ממיטתה.

למחרת פגה השפעתם של חומרי ההרדמה. אנו עוקבים אחרי נשימתה של א'. להפתעתנו, בתוך שעות היא נושמת לבד והמכונה מוסיפה רק מעט. עוד כמה שעות עוברות וא' מתעוררת לחלוטין, נושמת היטב, ואנו מנתקים אותה ממכונת ההנשמה. איני יודע מה גרם להידרדרות ולא ברור מה גרם לה להתאושש במהירות כזאת. לא נותר לנו אלא להתבונן בהשתאות על הכוחות העצומים האצורים בגופה של אשה בת 91, כשהיא מסתערת על החיים בחזרה. זה בדיוק מה שהיא עושה ברגע שניתקנו אותה ממכשיר ההנשמה. מלאת אנרגיות היא חוזרת ללכת, צלילותה חוזרת אליה לחלוטין, נשימתה משתפרת במהירות והיא חוזרת לאכול, כמו הבינה שהיא צריכה לצאת מהאשפוז הזה במהירות.

איני יודע מה גרם לשינוי – השמש, הקפה או משהו אחר. לאחר ימים בודדים היא כבר עוברת לשיקום. אני נכנס לחדרה להיפרד, ופוגש אותה ואת בעלה כשהם יושבים ומחזיקים ידיים. שלושה שבועות לאחר מכן היא כבר בבית, פעלתנית ומלאת אנרגיות, כמו שכבר שנים לא היתה.

שני הסיפורים הקצרים שלפנינו מתארים סיטואציה שמתרחשת בכל יום אלפי פעמים – רגעים של מפגש בין חולים לרופאיהם. משניהם מתחוור כיצד עשוי המפגש הענייני הזה, שביסודו צורך מוגדר בייעוץ רפואי או בטיפול נקודתי, להיקשר באופן משמעותי לשלילת כבוד או להכרה בכבוד.

משניהם עולה כמה פגיע ורגיש הוא מצבם של המטופלים וכמה כוח אוחזים הרופאים בידיהם, לעתים מבלי דעת. הכוח הזה יכול להיטיב מעבר למענה המקצועי הספציפי, ובה במידה הוא יכול לפגוע פגיעה קשה, בין היתר פגיעה בכבוד.

פגיעה כזו עומדת במרכז סיפורו של קנז, שבו אפתח. באמצעות סרטוט עדין ומאופק קנז יוצר היכרות עמוקה ביני, הקוראת, לבין האב חסר השם – הדמות המרכזית בסיפור.

האב זקן, בריאותו מידרדרת, כוחותיו הולכים ואוזלים. בהדרגה הוא מגלה את חרדת כישלון הגוף ואת כאב האובדן של היכולות הפיזיות. היכולות לכתוב בכתב יד קליגרפי נאה, להדק את הדגל למעקה המרפסת ביום העצמאות, לקשור שרוכי נעליים ולרכוס כפתורים, כל אלה אובדות לו בהדרגה.

עם זאת אישיותו של האב, כאדם רגיש, חכם, אירוני, אוהב מוזיקה, גאה במדינתו, אינה נפגמת. דווקא על רקע הדעיכה הגופנית היא מתבלטת בעוצמה. אולם כדי לשמור על תחושה של ערך עצמי במצב של דעיכה פיזית מוטל על האב לנהל מאבק רצוף, מייגע ושוחק. האב מגייס את כוחותיו הדלים למאבק הזה, שגם אם נועד מראש לכישלון, הוא חש שאסור לו לוותר עליו. משמעות הוויתור היא ויתור על תחושת ערך עצמי ועל כבוד עצמי.

משום כך הניסיון הארוך שבסופו הוא מצליח לקשור את הדגל למעקה, מרגש. הקשר שבסופו של דבר נקשר הוא מכמיר לב; הוא ניצחון קטן ומשמעותי במאבק הסיזיפי לשמירה על הכבוד.

והנה לכישלון המאבק הזה מובילים לא כשלי הגוף ההולכים ומחמירים אלא דווקא הפגישה עם מי שאמור לייצג תקווה, תמיכה וידע – הפגישה עם רופא. למרבה התסכול והכעס המפגש עמו מעצים את הפגיעה במקום לטפל בה; זהו מפגש פוצע, הרסני כמעט. ופגיעתו הקשה ביותר היא בכבוד.

וכך מתאר קנז את הפגישה עם הרופא, "איש צעיר למדי, נמוך ורזה, שערו הבהיר מקורזל ועיניו, שצבען לא ברור, קטנות וחשדניות".

כבר תחילת השיח מבשרת רע. הרופא עוצר את הבן המבקש ללוות את אביו בפתח. "הוא צלול?" הוא שואל, כאילו חוסר צלילות מתבקשת מזקנה וחולשה, וכאילו האב אינו נמצא שם או אינו ראוי לפנייה ישירה אליו. לאחר שנענה כי האב אכן צלול, הרופא אינו מאפשר לבן להיכנס לחדרו. האב נכנס לבדיקה נטול תמיכה.

הרופא אינו אומר למטופלו דבר. אינו מסביר לו מה העלתה הבדיקה, אינו מציע שֵם לתסמינים, אינו מרגיע ואינו מתריע. אינו מטפל. הוא רק נותן בידו מכתב הנתון במעטפה סגורה לרופאה המטפלת.

שיא הפגיעה מתרחש לאחר שהרופא מסיים את מלאכתו. הרופא יוצא לרגע, והאב ממשיך להתמודד עם רכיסת כפתורי החולצה כשבנו לצדו. הוא גובר על הכפתור הראשון. אבל אז חוזר הרופא, נותן בהם עיניים זועמות וצועק: "מה הולך פה! כמה זמן זה עוד יימשך? אני לא יכול לחכות פה שעה שלמה עד שהוא יגמור להתלבש!". הוא דורש: "תעברו לחדר־המתנה, ששם הוא יגמור להתלבש. מהר, אני מבקש!".

משעושים האב והבן כבקשתו, הוא טורק את דלתו. ידיו של האב צונחות. הוא כבר אינו רוצה להמשיך במלאכת הרכיסה המפרכת. "אל תיתן לפרא־אדם הזה לדכדך אותך", מנחם האב את בנו.

אובדן הכבוד הכרוך בזקנה ובחולי, מספר לנו קנז, הוא תוצר של מפגש עם גסות הליכות ואטימות לב. ואובדן זה הוא הגרוע מכול. הוא הפוגע אנושות ביכולת להתמודד עם פגיעתם הקשה של אובדנים אחרים. הפגיעה בכבוד מובילה ישירות אל הוויתור; אל שחיקת הרצון לחיות. הדיווח על מותו של האב, חודשים מעטים לאחר מכן, אינו מפתיע. הוא כמעט מתבקש.

אל מול דמותו של "פרא האדם" עם העיניים החשדניות מציב קנז דמות הפוכה; דמות של אדם עדין, בעל רגישות אינטואיטיבית לקשרים שבין כישלון הגוף לאובדן הגוף. זוהי דמותו של הבן. הבן הצעיר.

הבן שמסב את פניו הצדה בעת שהאב, מתנשם בכבדות מן המאמץ, מנסה לקשור את הדגל למעקה ביד ימינו הפגועה. הבן שמכריז בעדינות על אין־סוף סבלנות. שמתעקש להתלוות אל האב בביקור אצל הרופא. הבן שמקשיב, מתבונן, משתתף וכואב. כמה יופי יש בתיאור התנהלותו. כמה כבוד.

את הסיפור הזה אני מבקשת להציב מול טקסט קצר פרי עטו של רופא. גם הטקסט הזה מתאר מפגש בין מטפל למטופלת. גם אם ד"ר שטיין לא ידע שהוא כותב "סיפור" במשמעות הפורמלית־ספרותית שלו, הוא יצר נרטיב מעניין המספק מעין תמונת ראי למפגש שעומד במרכז סיפורו של קנז.

גורלה של א' בת ה־91 שפר עליה יותר מגורלו של האב בסיפור הקודם. מטפל בה רופא המבין את משמעותה של "הימצאות במקום זר במצב של חולי ואובדן שליטה". א' פגיעה במיוחד, מספר לנו הרופא שלה, משום שהיא ניצולת שואה, והאשפוז עלול להחזיר אותה למחוזות שעדיף לשכוח.

הרופא, הער לאובדן הרצון להיאבק, מנסה לברר מה א' אוהבת ומארגן עבורה

כוס של קפה הפוך. א׳ לוגמת ומחייכת. למחרת, בעצת הרופא, בני המשפחה מורידים אותה לבית הקפה שבכניסה לבית החולים.

א׳ מתאוששת ומתחילה להשתקם. בכל יום היא ממתינה לביקור היומי עם נכדתה בבית הקפה. לסיפור הקטן הזה סוף טוב – א׳ שוב בבית.

קשה כמובן להצביע על קשר סיבתי ברור בין הקפה לבין ההחלמה. אבל הכרה בקשר בין היחס הרגיש, המכיר כבוד, שהעניק ד״ר שטיין לא׳ לבין התאוששותה של החולה שלו, כמעט מתבקשת.

פרק ד

זולושקה מנקה בתים בתל אביב

מתוך **אשה זרה**, אבירמה גולן[72]

הייתי צריכה לשמוע לאוֹקְסָנָה. היתה לה הרגשה לא טובה. עוד לפני שהתחיל בלגן גדול היא הודיעה לי שבקיץ אנחנו חוזרות לאוקראינה.

איך שנגמר פסחא, אני מזמינה בשביל שתינו כרטיסי טיסה, אמרה.

למה, קְסֶנְיצְ'קָה, נבהלתי. את לא צריכה, אני בעצמי.

לא, היא אמרה. את בעצמך שום דבר. מזמן הבנתי. אם את לא נוסעת עכשיו איתי, את כבר נשארת כאן.

היא דפקה בְּיד שלה על שולחן.

ושתדעי לך, איימה, שזאת פעם ראשונה שאני אומרת לך, אבל גם פעם אחרונה.

אבל פעם אחרונה זאת, לא באמת היתה אחרונה. היתה עוד פעם, כשדברים כבר הסתבכו, ואז היא ממש התרגזה, לא כמו עכשיו, שראו בקלות שהיא מתאמצת לכעוס רק בשביל להשפיע עלי.

פְּסִיו, אמרה ברוסית, כאילו שמדברת בשם איזה שלטונות, ולא כי אולי חסרה לה מלה נכונה באוקראינית. עכשיו אנחנו הולכות לְשוק, ומחר את מודיעה לכולם.

מָלי תהרוג אותי, אמרתי.

שטויות. היא תשמח בשבילך. תשמח?

היא לא מסתדרת בלעדי. והיא לא יודעת שום דבר. איך אני אסביר לה?

אל תסבירי כלום. ככה. את נוסעת ודי. תגידי שיש לך בעיות בְּמשפחה. את יודעת מה? יותר טוב שלא תגידי כלום – כמה שפחות ככה יותר טוב. תשאירי לה את נַסְטְיָה.

נסטיה? השתגעת? ראית פעם איך היא עובדת? יותר מלכלכת ממנקה.

תעשי מה שאת מבינה.

72 אבירמה גולן, **אשה זרה** (הקיבוץ המאוחד; ספרי סימן קריאה; כנרת, זמורה־ביתן, 2013), עמ' 7–13, 21–25.

אוקסנה גדולה ממני בעשרים שנה. בעל שלה נעלם לה כבר לפני שנים כמו אדים מקומקום והשאיר אותה עם שני ילדים. ילד גדול, שבעוד כמה חודשים משתחרר שם מצבא, רוצה להתחתן באוגוסט. חברה שלו בהיריון. בהתחלה חשבתי שבגלל זה היא פתאום רוצה כל כך לחזור. עכשיו אני כבר לא בטוחה. אולי סתם נמאס לה, כמו שאמרה, ואולי היא באמת דואגת בגללי.

אם את עוזבת, ניסיתי להפחיד אותה, את לא יכולה יותר לחזור לכאן. הם מסתכלים בשבעים עיניים. גם עם פספורט חדש תיכף יגלו שזאת את.

אם אני בכלל רוצה לחזור, אמרה. אני כבר אסתדר. ולך לא צריך להיות אכפת אם כן אפשר לחזור או לא.

לא עניתי.

אל תעשי לי פרצוף ואל תצטערי. ניחמה אותי. אין לך מה לעשות כאן יותר.

איפה אני ימצא שם עבודה? לחשתי. בטן שלי התחילה לכאוב, והרגשתי מין חולשה בְּרגליים.

מה את מדברת שטויות? צעקה אוקסנה. ילדה כמו שאת, בת עשרים ושבע, עם ראש שיש לך – לא הגיע זמן שתלמדי מקצוע של בנאדם? שבעל שלך יעבוד! שאמא שלו תעבוד! שאמא שלך! מה, הם חולים שהם התרגלו שאת ככה מאכילה אותם? מה הם חושבים, שכל החיים שלך את תנקי בית־שימושים של אנשים זרים?

"בית שימושים" אמרה בעברית. ככה היא בוחרת מלים, מתאימה אותן כמו נעליים לשמלה: בשביל זיכרונות יש לה אוקראינית, בשביל החלטות חשובות רוסית, בשביל חומרי־ניקוי ובשביל שמות של חדרים – עברית. ואלה לא כל שפות שלה. קרה פעם ששרתי לעצמי איזה שורה בפולנית, סתם נכנסה לי בראש, מימים שהייתי בחורה ובשבת־ראשון הייתי עוברת גבול ברכבת עם פָּקֶטים סיגריות מתחת למעיל גדול וחוזרת עם כסף לכל משפחה – אז שרתי לי בפולנית ואל תשאלו איזה פרצוף היא עשתה! התיישרה עם כל גוף שלה והביטה עלי כאילו שנותנת לי פקודה לקפל ולהכניס לארון, למגירה הכי עמוקה.

תסלחי לי מאוד! היא אמרה. טינופת כזאת אני לא מוכנה לשמוע! אפשר לחשוב שלא ידעתי מה באמת מפריע לה. לא כזה מסובך. עד היום נשארו לה סימנים בכל גוף ממכות שפולני שלה היה מרביץ לה עד שמשטרה תפסה אותו על משהו אחר, איזה הברחות, וזרקה אותו לפולניה, ושם כבר חיכתה לו רשימה ארוכה של חטאים, שבגללה הוא גמר בבית סוהר, וזה גם היה סוף של סיפור שלו איתה.

אבל שתקתי ועשיתי את עצמי לא מבינה. הרבה פעמים אני עושה את עצמי לא מבינה. ככה אנשים לא כועסים עלי גם אם הם אמרו על עצמם דברים מאוד פרטיים שאחר כך רוצים לבלוע בחזרה. אני רואה בעיניים שלהם מחשבה: נו, זאת, איך שלא יהיה, היא כמו שֶׁקיר, שום דבר היא לא תופסת ממה שמדברים. אבל אני יש לי בְּראש כמו מכונה ששואבת כל דבר פנימה ואף מלה לא נושרת ממנה החוצה. אפילו לא לחברות הכי טובות שלי. אפילו לא למשפחה.

יש ימים שכבר מתפוצץ לי מוח מרוב דיבורים וצעקות ובכי של אחרים, ואני מתחננת אל עצמי: תוציאי, תזרקי, מה את צריכה את כל זה? זה לא שלך! מה את, מחסן של כולם? אבל שום דבר לא עוזר. אם היו מציירים אותי, היו רואים גוף קטן של אשה, ומעליו מודבק צוואר דק, שמחובר אליו ראש ענקי סגור על מנעול, מלא רעש של זרים, שמעורבבים בו חתיכות של געגועים וכעס, עלבונות וזיכרונות, צער וחרטה – שלהם, לא שלי. אני על מה יש לי בכלל להתחרט? ולמי יש זמן?

ידיים שלי כבר התקלפו מתחת לְכפפות גומי, אבל לא נורא. בית שימוש הבריק לי מול העיניים ולא הייתי צריכה לחשוב על שום דבר. ככה כולם כאן אוהבים בית שימושים שלהם. אליהם יש להם חולשה במיוחד. שיהיה בלגן בְּחדר ילדים, לכלוך בכל מיני ארונות – העיקר שבית שימושים יבריקו מניקיון.

שיפשפתי בכוח ושטפתי בהמון מים. אין לנו הרבה מים, אומרת לי מלי תמיד. תחסכי, סלאבה. אבל ברגע שהיא יצאה מבית מילאתי מיד דלי ועוד דלי, וזרמים של ירוק חלש עם טיפ־טיפה קצף נשפכו לי קרירים ונעימים על אצבעות רגליים.

ואז רקדתי לי בשקט, לאט, עם מגב וסמרטוט, כמו זולושקה שמנקה וילה של אמא חורגת. קודם עשיתי שלוליות, אחר כך דרכתי באמצע בזהירות, ורק אז, כשהכל מסביב היה כאילו איזה נהר נכנס לסלון, שַׁטָפְתִּי מגב כמו סירה, אחת ושתיים, וסחטתי סמרטוט פעם ועוד פעם, ורק בסוף ניגבתי בתנועה רחבה.

רוח ממזגן ייבשה רטיבות, ונהיה קריר, וריח טוב טיפס מרצפה, וחלונות נְצָנְצָנְצוּ להם מניקיון, ואני הורדתי תריסים לאט. וּשֶׁקט. רק ציפור אחת על עץ ציפצפה כאילו דחוף לה מאוד להודיע משהו לכל עולם.

אחרי שבית שטוף לגמרי אני תמיד עולה לקומה שנייה של דירה שלה ויוצאת לְגג ומורידה מחבל בגדים יבשים. כשמלי בבית היא אומרת לי שיותר טוב לשים כביסה בְּמייבש, אבל אני לא מחליפה שום דבר אחרי חום של שמש חזקה שיש כאן. הכי הרבה מעבירה מְחבל לכמה דקות במייבש – שתהיה מרוצה. כשאני גומרת לאסוף, ויורדת עם בגדים על כתפיים, אני נושמת מהם בושם של מרכך. תשימי ממנו רק קצת, טיפה, אומרת מלי, את מגזימה, אבל אני שופכת לתא של מכונת כביסה יד מלאה מחומר שהיא קונה עם ריח כזה כמו של יסמין, כי רק ככה ריח שלו נדבק לְבַּד. אני הלוא יודעת שכשהיא מוציאה לה חולצה מארון, היא בעצמה מריחה אותה, ואז היא נראית שמחה, ובכל אופן, היא אפילו פעם אחת לא התלוננה אצלי על ריח.

רק אחרי איזה שעה החזרתי שטיחים מגולגלים למקום. בינתיים היה לי נעים להביט על צל. עצלן כזה, שוכב על רצפה לכל צד וכאילו עושה טובה שנותן לקשט אותו לקרניים דקות של שמש מרווחים של תריסים. ובכל פעם שרוח עוברת – משתחווים ענפים בחוץ בריקוד מאוד מנומס, וקרניים של שמש מתחבאות ומציצות, ומתחבאות ועוד פעם מציצות, ובסוף מביטות אלי וממצמצות כמו איזה חתול שבע. ואז סימן שכל דבר בסדר ואפשר להירגע.

העמדתי על שולחן ספל קפה שחור חזק וצלחת עם שתי עוגיות וניל שמודבקים עליהן גרגירים גדולים ומבריקים של סוכר לבן. מתחתי על ספה רגליים שלי, יחפות. חוץ ממני אין אף אחד. מלי נסעה, ואני הייתי כאן לשמור על שני חתולים עצלנים שלה, להשקות עציצים, ולהשאיר לה בית כמו שהיא אוהבת. ידעתי שהיא תגיד כשתיכנס שכמה טוב לחזור הביתה ולהריח ניקיון. מה, עוד פעם גיהצת מצעים? את משוגעת. אבל שלא תעשה את עצמה. זה בסדר גמור גם מבחינתה.

הם אצלה רק בלבן – כל סדינים וציפות וציפיות. כמו אצל סבתא סופיה שלי, סְטָרוּכָה בְּכפר, רק מסוג חדש ובלי פתוח כזה שרואים ממנו ציפוי־משי אדום חלק של שמיכה. כשהייתי קטנה הייתי מלטפת אותו בלילה עד שנרדמתי, ואז לא קמתי אפילו כשתרנגול של סבתא העיר אותי. רק כשהייתי שומעת שהיא סוחבת רגליים כבדות שלה בְּמסדרון, ותיכף אחרי זה שהיא פותחת דלת, ואז היא היתה מגיעה אלי ומלטפת ומנשקת לי כל פנים שלי – רק אז הייתי מרשה לעיניים להיפתח וקמה והולכת אחריה לאן שהיא לוקחת אותי: להתרחץ בְּגיגית של כביסה ולהסתרק במסרק עבה ולראות בְּראי צמות שלי קשורות בסרט אדום ענקי, ואחרי הכנות כאלה לשבת לאכול קָאשָׁה מתוקה.

שני חתולים היו לסבתא. שָׁא, שָׁא, קוֹטְקי דְּבָה, היא היתה שרה לי לפני שינה, שני חתולים לסלאבֶּצ'קה קטנה. שחורים־לבנים ורזים וזריזים הם היו, ושניים של מלי עגולים ושעירים ובקושי זזים מחדר לחדר, וסירסו אותם בשביל שלא יהיו להם צרות בחיים, ככה אפילו חתולות לא מעניינות אותם.

לְקוֹטקי־דְּבָה לא היו שמות. סבתא קראה להם חתולות אפילו שהם היו בחורים. והם תפסו עכברים ואכלו שאריות משולחן. וכאן, שני אלה עם שמות של בֶּנֶאדָמים, ניוטון ופיתגורס – אני חושבת שאפילו לפני שעשו להם ניתוח לא יכלו לדעת עליהם מה הם, בחור או בחורה, ואם תשאלו אותי, גם להם בעצמם אין מושג. ומשאריות אפשר לשכוח! מלי נותנת להם רק אוכל מיוחד, אוכל שלהם מקופסה.

פִּי־תי, פיתי פיתי פיתי, קראתי. מספיק, תיכנסו הביתה. עשר בלילה, אני כבר עייפה. ניוטוֹני, פיתי, תאכלו כבר, שני מפונקים. אחר כך צללתי לאט באמבטיה, ומשם הלכתי לישון בחדר קטן עם מיטה הכי רכה ונעימה. על יד מיטה עומד סֶקְרֶטר צבוע בלבן עם ורדים אדומים בצדדים, ועל מדף כתיבה שנפתח אצלו למעלה מסודרות צנצנות מזכוכית שקופה ודקה, כמו שהיו פעם לגברות מגונדרות שכתבו מכתבים בנוצה.

את כל קשקושים יפים אלה היא קנתה מלי בשוק פרעושים ביפו ביותר כסף ממה שיש לה בשביל בת שלה עלמה. אבל עלמה, כמה חודשים אחרי שגמרה בית ספר והתגייסה לְצבא, עברה לגור אצל אבא שלה, ומשם עברה לבאר שבע, ללמוד שם בְּאוניברסיטה להיות רופאה כמו אבא שלה. כל דבר שמלי אומרת או עושה מעצבן אותה, אבל דוקטור שוקי נוסבאום, שבקושי מוציא מילה מפה אם לא מדבר על עצמו, וילד בכיין שנולד לו מאישה צעירה שלא מפסיקה לדבר בקול מונוטוני של מסור חשמלי, ולאט, מלה אחרי מלה – הם לא מפריעים לה בכלל.

עטפתי גוף בשמיכה רכה של עלמה וראש שלי שקע עייף בכרית ענקית שלה. זה היה לילה מאלה שלא הייתי צריכה לחזור לדירה חדר וחצי ומרפסת סגורה בפרדס כ"ץ, שממולאת בכל דברים של אוקסנה ושל נסטיה ושלי, ואחרי שכבר לא היה מקום בְּארון דחפנו גם קצת בְּקרטונים מתחת למיטות – שתיים רגילות ואחת ספה שנפתחת – וגם תמיד מסריח שם מסיגריות שמעשן וָלָאדי, חבר של נסטיה. פה אני יכולה לנשום קצת אוויר נקי.

חוצפן ולאדי זה. חושב שכמה שקיות עם ירקות ופירות לא מי־יודע־מה, שהוא מביא כל יום שישי מחנות בשוק שהוא עובד שם, נותנות לו רשות לשבת אצלנו כמעט בכל ערב, ועוד בלי חולצה ועם רגליים למעלה. יושב במרפסת שסגרו אותה בתריסים מפלסטיק ירוק ואנחנו סידרנו שם שתי כורסאות ושולחן – יושב לו ושותה בירה בלי חשבון ומתופף על שולחן יחד עם טלוויזיה, ופתאום צורח בקול צרוד: הֵי, הֵי, הי סוֹקוֹלי. עד שאני כבר מצליחה להירדם ברעש של טלוויזיה ושל מכוניות שעוברות בכביש במהירות ושל אוטובוס שעוצר בתחנה ממש מתחת לדירה ובטרטור של מזגן שמתחת שלו רק אוקסנה מסוגלת לישון, כי לה שום דבר לא איכפת, כמו אבן היא ישנה – הנה בא הי סוקולי שלו ואני קופצת ממיטה מרוב בהלה. לוקח לי שעה להירדם בחזרה.

אבל אצל מלי זה אחרת. אני נושמת לאט ונהנית מכל רגע. שקט כאן מסביב כמו אצל סבתא סופיה בכפר, בקושי נפנופים של איזה כנפיים. עטלפים, אני חושבת, שבאים מתחת לחלון גדול של סלון לאכול מעץ פרי צהוב־מתוק שאף אחד לא קטף ולא אכל בקיץ והוא נרקב על ענפים.

בסוף נגמרו גם כנפיים ואני נרדמתי – מי יודע לכמה זמן? כאילו אפילו לחודש שלם.

[...]

מסכנה מלי, חשבתי לפני שנרדמתי. קישטה לילדה שלה חדר יפה כל כך, וזאת ברחה והשאירה לה רהיטים כמו שי במוזיאון. אבל גם רחמנות שלי לא הפריעה לי להירדם מהר, וישנתי חזק כל כך, שבבוקר, כששעון־מעורר צילצל, התיישבתי בבת־אחת ונבהלתי לראות כמה מאוחר. אוי־אוי כמה מחכים לי כל בית־שימושים של אנשים זרים. עומדים בשורה כמו חיילים כשעובר אותם רופא־שיניים, פותחים פה גדול, א־ה, ומחכים לסלאבה שתנקה אותם.

מה זרים? כבר כמעט שש שנים שאני מנקה אצל אנשים אלה, שני בתים כל יום, וכל פינה אצלם אני מכירה. אלה זרים? כל מדף שאני שמה עליו בגדים מקופלים, כל מגירה שמחביאים שם כסף מתחת לתחתונים, או מתגלגלת שם איזו תמונה ישנה בין כל מיני מעטפות וניירות – הכל אני יודעת בעל פה, ואפילו יודעת להכיר לפי ריח של מגבות שהם זורקים לכביסה מה של מי, ילדים ומבוגרים.

הלוואי שככה יהיה לי הרבה כסף לפי פעמים ששמעתי אישה שאני עובדת אצלה בוכה בטלפון ולא רוצה שישמעו אותה. או בעל שמפחד שאשתו תשמע עם מי הוא מדבר וסוגר דלת. ורק אני, עם אוזניים גדולות שלי, בדיוק שוטפת רצפה במסדרון ומבינה כל מה שקרה.

מוֹי בּוֹג, כמה דברים מיותרים שנכנסים לי לְראש ומצטופפים לי שם, מדקלמים אצלי כמו איזה מקהלה, שאני ממש לא צריכה אותה. זרים? נו באמת! גם כשמלי מדברת בטלפון בלחש, שלא ישמעו – מי היא רוצה שלא ישמע? הרי חוץ ממני ומשתי חבילות־פרווה טיפשות ומיילות אין אף אחד בבית, ואני עושה את עצמי שכלום, שום דבר, והיא בטוחה שאין לי מושג שהיא עוד פעם מדברת עם שופט שלה. ואז, לפעמים היא צוחקת כאילו אוכלת דבש בכפית, ולפעמים בקושי עונה, שלא ירגיש שהיא כועסת או פוחדת. במקרים כאלה היא יוצאת מחדר חיוורת ועצובה, ועוד לפני שהיא יוצאת – אני כבר יודעת.

זרים? באמת! יום הולדת שלה אני כבר לא שוכחת! ואיך אשכח? מספיק לי שהיא ישבה בסלון ושתקה והתאפקה לא לבכות, כי איך קוראים לו, שופט שמסובב לה ראש, לא זכר, וגם ילדה אפילו לא עשתה טלפון להגיד לה איזה מלה טובה. ובן? אל תצחיקו אותי. בן שלה מי בכלל יודע מה יש לו בראש שם בחוצלארץ שלו, ומה הוא מסתיר ממנה מחיים שלו. רק חברות שלה בעבודה עשו לה מין חגיגה קטנה.

חברות! הן אצלה עניין גדול, חברות שלה. פעם היא אמרה לי ברצינות, שחברות הן אצלה כמו משפחה. ואם אתם שואלים אותי – אולי זאת משפחה מכובדת, אבל לא מי־יודע־מה טובה. בן אדם צריך שתהיה לו משפחה אמיתית רגילה – אבא ואמא וילדים וסבתא ודודים. וגם אם הם לא מוצלחים או לא נחמדים, הם אצלו משפחה. לא חברות מגונדרות ששמות לחי על לחי ועושות עם פה כמו דגים בלי אוויר במקום נשיקה.

נו כמה שטויות כבר אפשר בבוקר אחד. כל כך הרבה דברים חשבתי עם עצמי, וכבר אפילו התחלתי לדבר אל עצמי, שלא הרגשתי איך נהיה שמונה וחצי. בקושי הספקתי להסתרק לפני שיצאתי. לא נורא. בדרך כלל אני מעבירה על ראש מברשת מהר מהר ויותר מזה אני לא צריכה. מרימה שיער קוקו גבוה, וגם כשיש לי זמן לא שמה אפילו טיפה איפור. לא כמו אוקסנה, שמורחת מייק־אפ על כל פרצוף, וענים בצבע תכלת מעל ריסים, ומתחת פס שחור חזק, שכמעט סוגר לה עיניים. בטח. תיכף כולם רואים שהנה באה אחת רוסייה. ממילא הם לא יודעים להבדיל, נניח, בין אוקראינית למולדבית. בשבילם יש רק רוסיות.

אבל אצלי הם בכלל לא יכולים לדעת. אצלי אפשר לחשוב שאני הכי מכאן בעולם. עד כדי כך אפשר לחשוב, שאפילו אני בעצמי התחלתי לחשוב שאני מכאן. הנה תראו. אני תמיד לובשת ג'ינס עם פרח רקום על כיס מאחור וטריקו לבנה בלי אף נצנץ. על גב מלבישה ילקוט כמו של סטודנטית, וככה יוצאת לרחוב ומסתכלת בכל צד.

איך שהם באים מולי, תיכף אני רואה אותם.

הם לא יכולים לנחש, אבל אני כבר מרחוק יודעת שהם אלה שמסתכלים ומחפשים. אחד נשאר בתוך מכונית, ואחד יוצא והולך לאט כאילו סתם יצא לטייל בשמש ולא מתכוון לרדוף, צעד אחרי צעד הוא מתקרב אלי ומחייך. ועכשיו הכל תלוי בי ובאיך שאני מדברת.

בוקר טוב –

שלום, אני עונה במהירות, כאילו שהוא מפריע לי באמצע איזה עניין חשוב שאני עמוק בפנים ולא מבינה מה פתאום בנאדם ניגש אלי ומתחיל לדבר איתי סתם.

תעודות בבקשה.

מה? אני עושה את עצמי מתפלאת ואפילו קצת כועסת – מה זאת אומרת תעודות? איזה מכולן? תעודת זהות?

הוא עושה כן עם ראש ומחייך ככה בצד. בינתיים הוא לא מאמין ככה נראה לי, שאני לא עושה את עצמי.

או דרכון, הוא אומר, ובודק איך אני מגיבה.

דרכון? אני עושה את עצמי טיפה לא ממש חכמה, מה פתאום דרכון? אני לא נוסעת לאיזה חוצלארץ. ואני מורידה תיק מגב ומסתכלת לאט בפנים וכאילו נזכרת פתאום ואומרת כאילו כלום: אוי, תראה מה זה, אפילו לא לקחתי ארנק –

הוא לא עונה כלום, רק מכווץ עיניים ומנסה להקשיב טוב טוב אם יש לי או אין לי מבטא, ועושה הרבה כן־כן־כן עם ראש. דווקא זה הכי מלחיץ אותי – כן שלו. הרי הוא לא מתכוון כאילו להגיד לי שהוא נותן אישור למה שאני אומרת. להיפך, הוא מתכוון להוציא לי נשמה.

לא תסתכל, אני אומרת בקול של מפונקות. בדיוק עכשיו יצאתי מחדר־כושר, פעמיים כבר גנבו לי שם ארנק. ובזמן שאני מדברת אליו, אני כאילו בלי לשים לב סוגרת תיק ומחזירה אותו לגב ומשתדלת ש־לְ ו־נְ יהיו קשים כמו אצל בנות מכאן. גילחו לי שם, אני אומרת, ארנקים עם כל דבר – כסף, וכרטיסי אשראי ורישיון נהיגה והייתי מוכרחה להוציא כל דבר מחדש. איזה בלגנים, אל תשאל.

אל תגזימי, אני חושבת על עצמי. איזה רישיון נהיגה בראש שלך? אבל הוא – אף מילה. שום דבר. אפילו לא שואל איזה חדר כושר ואיפה. וחבל, כי לשאלה כזאת אני מוכנה טוב מאוד עם תשובה. ואז אני מוצאת איך ללכת משם. אני נוראה ממהרת, אני אומרת אחרי איזה זמן שאני רואה שהוא ממשיך לא להגיד כלום, ומתחילה ללכת לאט. בבטן כבר מתחילה לי רעידה.

אההה, הוא אומר, וכל הזמן מנסה להסתכל לי לתוך עיניים, כי עד שהוא לא תופס מבט שלי הוא הרי לא יכול להיות בטוח מה הוא צריך לחשוב עלי.

טוב יאללה, אני אומרת. ביי. ומגדילה קצת־קצת צעד וכאילו מביטה לאיזה מקום בסוף רחוב.

רגע, הוא מתעורר פתאום. איך אמרת שקוראים לך? אבל אני כבר סובבתי אליו לגמרי גב, ומתנהגת כאילו לא שמעתי שום דבר. איך באמת אמרתי שקוראים לי? זהו. לא אמרתי. כלום לא אמרתי. ועכשיו בדיוק רגע נכון לעוף מכאן, ובדיוק – איזה מזל – אוטובוס בא, ואני עולה כאילו שאני לא ממהרת במיוחד, אבל מיד משלמת לנהג והולכת להתיישב ולא מסובבת ראש אחורה אפילו לשנייה.

גרון אצלי יבש, אני צמאה, וגם שבכלל לא חם בחוץ, אני מזיעה נורא. עוד מעט תתחיל חולצה נקייה להתרטב מתחת בתי־שחי. אם הוא רואה את זה – הוא תיכף מבין.

מרגע שאני מתיישבת אני שולחת עיניים דרך חלון אל הכי רחוק שרק אפשר. כאילו מה מעניין אותי ממנו בכלל. אבל באותו זמן אני יודעת יפה מאוד שהוא עוד עומד שם על־יד אוטו לבן שיושב בפנים חבר שלו, והוא מגרד ראש ולא נכנס לנסוע כי הוא קצת מבולבל. הוא עוד מסתכל. אולי בינתיים הוא כבר תפס מה קורה פה. מפחיד אותי לחשוב שיכול להיות שעוד יחליט שלא בסדר שנתן לי לעשות ממנו צחוק ויתחיל לרדוף אחרי. יעצור אוטובוס. אבל אוטובוס כבר יוצא מתחנה, ומקצה של עין אני רואה שמכונית לבנה לא זזה ממקום.

עוברים עוד כמה רגעים, ואני יכולה לנשום.

איפה הוא יחפש אותי? אני לא באמת ישנה. אני שום בנאדם. אני אוויר. אני שקופה.

אשה זרה של אבירמה גולן הוא רומן שבמרכזו עומדות שתי נשים – סלאבה, עובדת זרה מאוקראינה, בת 27, אם לילדה שנשארה שם; והמעסיקה שלה, מלי, פרקליטה בכירה בפרקליטות מחוז תל אביב. הסיפור מתרחש ב־2009, ערב מבצע עופרת יצוקה. סלאבה נמצאת בארץ כמעט שש שנים. היא עזבה את אוקראינה כשהייתה בת 21 והשאירה שם תינוקת ובעל מובטל. שניהם, ושתי הסבתות של הילדה, מתפרנסים מהכסף שסלאבה שולחת להם מדי חודש.

סלאבה נכנסה לישראל כשברשותה נכס: התיוג שהגדיר אותה "חוקית", בעלת זכות לחיות ולעבוד כאן. אמנם מדובר בזכות חלקית רווּיַת סייגים, ובכל זאת היא מקנה יתרון עצום לאוחזות בה. פער בלתי עביר מפריד בין מי שמצוידת בתג החוקיות – ובמערך ההגנות המסוים, גם אם רזה, הנלווה אליו – לבין מי שמוצמד אליה התג "לא חוקית", החושף אותה לשלל סכנות ושולל ממנה כמעט לחלוטין הגנות. מצבה של סלאבה, שתיוג החוקיות נשלל ממנה לאחר שכבר היה ברשותה, אולי קשה יותר מבחינה רגשית ותודעתית ממי שהייתה משוללת תיוג כזה מלכתחילה. מעמד החוקיות הראשוני של סלאבה נקשר בקיומה הרופף של אישה זקנה וחולה, שלצורך הטיפול בה ובדומות ודומים לה כוננה מדינת ישראל את המנגנונים המינהליים, הכלכליים והמשפטיים המאפשרים את שינועם של גברים ונשים ממחוזות מולדתם אל המקום הזר שבקשישותיו ובחוליו מוענקת להם הזכות לטפל. בטרם עברה השנה הראשונה לשהייתה בישראל, מתה המטופלת הזקנה, וסלאבה הוטחה באחת למעמד המכונה "אי־חוקיות". כמו רבות אחרות, היא בחרה שלא לשוב למולדתה, ירדה למחתרת ועברה לניקוי בתים – שניים עד שלושה ביום. חייה כוללים עתה, בעיקר, עבודה רצופה ומפרכת, הממוקמת מחוץ לטווח ההגנות והזכויות שמספקים הדינים לעובדים ה"חוקיים" והתחמקות קבועה מהשלטונות.

אנו פוגשים את סלאבה בעת שהיא שרויה במובלעת זמנית של נועם, מנותקת ממציאות חייה הרגילה. היא שומרת על דירתה של מלי ולכן נמצאת לבדה במשך כמה ימים. סלאבה נהנית מכל רגע של בדידות בדירה היפה. משימוש במצעים הלבנים שהיא עצמה כיבסה וגיהצה, באמבט שהיא המופקדת על ניקיונו ובמטבח שמירקה. לתוך המובלעת חודרות מחשבות על העולם שבחוץ, על דירת החדר וחצי ומרפסת סגורה הצפופה והרועשת והמסריחה מסיגריות בפרדס כ"ץ, שבה גרה סלאבה עם שתי שותפות. היא חושבת על דברים שאמרה לה אוקסנה, החברה שלה, שמזכירה לה שהיא בעצם יכולה לעשות עם חייה דברים אחרים לגמרי: "ילדה כמו שאת, בת עשרים ושבע, עם ראש שיש לך – לא הגיע זמן שתלמדי מקצוע של בנאדם? שבעל שלך יעבוד! שאמא שלו תעבוד! שאמא שלך! מה, הם חולים שהם התרגלו שאת ככה מאכילה אותם? מה הם חושבים שכל חיים שלך את תנקי בית־שימושים של אנשים זרים?".

אז למה בעצם סלאבה בוחרת לנקות "בית־שימושים של אנשים זרים" ולחיות באימה מתמדת מחשיפה על ידי השלטונות ומגירוש? למה היא גוזרת על עצמה גלות ממולדתה וריחוק מבני משפחתה? האם הסיכוי להיחלץ מחיים של עוני הוא עיקר התשובה? ואם כן, האם אנחנו כחברה מנצלים את המצוקה של סלאבה והדומות והדומים לה, או אולי להפך – מספקים לה פתח מילוט ממציאות חיים בלתי נסבלת?

בקריאה שלי, הטקסט של אבירמה גולן אינו מנסה לספק תשובות פסקניות לשאלות הללו. במקום זה הוא חושף את המנגנון החברתי המאפשר לנו, ה"לא זרים", לקבל את המציאות שבה מיובאים ה"זרים" כדי לנקות את בתינו ולסעוד את הזקנים והחולים שלנו כמובנת מאליה ואפילו כמשקפת סוג של חסד שאנו מזכים בו את הזרים. דרך תודעתה של סלאבה מצטייר האופן שבו הופך המנגנון החברתי את מהגרי העבודה למעין מסה שקופה שלא ניתן, וגם אין צורך, להבחין באפיונים אינדיווידואליים של רכיביה. סלאבה מתייחסת לכך כשהיא מתארת את מה שאפשר לכנות "המבט הישראלי" בה ובדומות לה: "ממילא הם לא יודעים להבדיל, נניח, בין אוקראינית למולדבית. בשבילם יש רק רוסיות".

וסלאבה שקופה לא רק בעיני המון ישראלי אנונימי, אלא גם בעיני מלי, המעסיקה שלה. מלי אינה מתוארת כמעסיקה קשה או נצלנית, וסלאבה אפילו מחבבת אותה ומדמיינת שהייתה יכולה להיות הבת שלה. ובכל זאת עבור מלי, כמו עבור האנשים האחרים שסלאבה מנקה את בתיהם, סלאבה לא ממש קיימת. אין להם יכולת לדמיין אותה כמי שחושיה קולטים בבירור את הנראה ואת הנאמר. סלאבה מתארת זאת כך: "הרבה פעמים אני עושה את עצמי לא־מבינה. ככה אנשים לא כועסים עלי גם אם הם אמרו על עצמם דברים מאוד פרטיים שאחר־כך רוצים לבלוע בחזרה. אני רואה בְּעיניים שלהם מחשבה: נו, זאת, איך שלא יהיה, היא כמו שֶׁקיר, שום דבר היא לא תופסת ממה שמדברים".

מנגנון המאפשר לעבודה הזרה להתנהל בנוחות אינו ייחודי לישראל. הוא משותף לרוב המדינות המבוססות המשמשות מחוז חלום למהגרי עבודה ממדינות עניות ורעבות. זהו מנגנון שנוחות השְׂבעים וכללי השוק החופשי הפועל בעולם גלובלי מעצבים את מהלכו ואת הכללים שהוא מכתיב. השאלות הנגזרות ממנו, ובעיקר התביעה להסדיר באופן מכבד יותר את מעמדם של מהגרי העבודה, אינן ביסודן סוגיות של פרשנות משפטית בדבר היקף הזכויות החברתיות ומשמעותן, אלא הן סוגיות פוליטיות וכלכליות רחבות הרבה יותר. הטקסט הספרותי מנכיח בעוצמה את לב הבעיה וחושף את המנגנון המנרמל למען החברה ה"מארחת" את העבודה הזרה והופך את קיומה לקל לצריכה ולעיכול. אולם בה בעת עושה הסיפור

דבר נוסף – מבצע פעולה חתרנית המערערת את תקינות המנגנון הנחשף ואת היכולת להמשיך ולעשות בו שימוש נוח ונצלני.

הקשב המתמקד בתודעתה של סלאבה מנטרל את הזרות ואת השקיפות והופך אותה לדומה לכל אחד ואחת מאתנו, "הלא זרים" וה"חוקיים". זהו קשב השופך אור על הפערים בין היכולות של סלאבה ("ראש שיש לך", רומזת אוקסנה בפתח הטקסט), שכפי שמתחוור בהמשך סיימה גימנסיה בהצטיינות, ואלמלא המשבר הכלכלי העמוק שארצה שקועה בו והאבטלה שפגעה גם במשפחתה, הייתה מתחילה בלימודי משפטים, לבין המקום שהיא נמצאת בו. כעת, כשסלאבה כבר אינה שקופה ואנו יודעים למה היא כאן, מה היא חושבת ומה היא מרגישה, המקום שבו היא נמצאת מעורר אי־נוחות. זהו מקום שאנו לא היינו בוחרות ובוחרים להימצא בו. זהו מקום שלא היינו בוחרות ובוחרים עבור הילדות והילדים שלנו. מדובר במתחם ה־"bad jobs", "העבודות השחורות", המִגרש המאכלס עיסוקים ועבודות נטולי אופק ודלי תגמול. זהו המחוז מעורר התסכול שאיש אינו רוצה להגיע אליו, שבין גבולותיו האפשרות לחיים של מימוש עצמי וכבוד נתפסת כמצומצמת להבהיל. ומי תרצה או תהיה מוכנה לכלות את ימיה וכוחותיה במחוז הזה, בעידן שבו חוזרים ומשמיעים לנו שוב ושוב כי מצופה מאתנו להגשים ולממש את עצמנו? נכון שאי שם מרחף לו עדיין פתגם נושן המכריז שכל עבודה מכבדת את בעליה, אך בשביל העובדות והעובדים "השקופים" זוהי כמעט מליצה נבובה.

סלאבה, וכמוה מיליוני נשים וגברים שאיתרע מזלן ומזלם להיוולד בחלקים העניים יותר של העולם, נחשפת גם היא לשיח הנפוץ בדבר הגשמה עצמית המובילה לחיים טובים ובדבר היכולת העקרונית של כל אישה ואיש להגיע לחיים הללו, אפילו מנקודת מוצא נמוכה מאוד. השמים הם הגבול, מבטיחה עדיין הוליווד, ונחישות מובילה אליהם. החלום הזה מצא לעצמו יעדים חדשים עם התמוטטות הגוש הקומוניסטי וחדירת החזון הנאו־ליברלי למדינות שנתעצבו מתוך הריסותיו. אך המציאות שבה נתקלות סלאבה והדומות לה, המנסות לקדם את עצמן על פי רוחו, דוחקת אותן לפינות שמהן כמעט אי־אפשר לראות את השמים.

בדירה של מלי סלאבה רוקדת לה בשקט, עם מגב וסמרטוט, כמו זולושקה – סינדרלה ברוסית – שמנקה את הווילה של האֵם החורגת. באגדה סינדרלה נושעת. הפיה הטובה עוזרת לה להפוך לנסיכה. אבל סלאבה נידונה, כנראה, להישאר תמיד זולושקה.

"אני לא באמת ישֵנה. אני שום בנאדם. אני אוויר. אני שקופה", היא חושבת. ואכן, בתל אביב נהפכה סלאבה לשקופה, ויש לי חשש שהפיה, כמו השוטר שביקש ממנה תעודה, לא תצליח לראות אותה.

סוף דבר

הכוח לדין עם מי שתקיף מאתנו

הפגישה של מרביתנו עם זכותנו שלנו, האישית והפרטית, לכבוד מתרחשת לא במחוזות הכתיבה הבדיונית או התאורתית אלא במציאות חיינו. התרחשות מסוימת יכולה לעמת אותנו, באחת, כמו מכה פתאומית, עם הכאב שבשלילת כבוד, או כמו חיבוק נעים ולא צפוי עם העוצמה והערך של הכרה בכבוד.

המקבץ שהובא כאן הוא אוסף של התרחשויות כאלה, שתורגמו למבעים אמנותיים. אין כמו הספרות, שבכוחה לתת ביטוי רגיש ומדויק לכל קפל וקמט של מציאות החיים האנושית, כדי לדייק ולהעמיק במשמעות המעשית של הזכות לכבוד במהלך חיינו וברצף הקשרים שאנו מנהלים מול רשויות מדינה ושלטון, מעסיקים ומעבידים ועם הזולת בכלל. הספרות היא מערך של גשרים המחברים בין החוויות האישיות שלנו ושל אחרים לבין מבנה־העל של ההתנהלות החברתית.

אנו חיים בעת שבה העשרה ותחזוק של מערכת גשרים כזאת הם חיוניים. החברה שלנו יצרה, וממשיכה ליצור, מעמד רחב של "אנשי שירותים"; של גברים ונשים "זרים" המגיעים ממקומות שבהם נותרו משפחותיהם, ההיסטוריה שלהם ובמידה רבה כבודם האנושי. כשהם מגיעים למקום "שלנו", אנו מעסיקים אותם בבניית בתינו, בייצור, בהכנת מזוננו ובטיפול בילדים, בחולים ובזקנים שלנו. כל זאת עושים ה"זרים" ללא הגנתה של מעטפת הזכויות שאנו חווים כמובנת מאליה. מלכתחילה הם נתונים במצב דברים ההופך אותם למוחלשים; לחסרי יכולת לדרוש שכבודם יוכר, יוגן וימומש, כשם שכבודנו שלנו מוכר, מוגן וממומש.

הספרות הופכת אותנו, לרגע, ל"זר" או "זרה" כזאת; לאישה שהחברה הפכה ל"זונה"; לחוקר תרבות שהפך למטאטא רחובות; למעתיק מחוק אישיות בעבודה ללא מוצא; לאישה הנאלצת להקריב את כבודה בתמורה למציאת עבודה; או לאשת עסקים מצליחה שתקרת זכוכית חברתית המגבילה את אופק הכבוד שלה לעולם תותיר אותה "אחרת" בעולם גברי; לקשיש שכבודו נרמס בקלות בלתי נסבלת בידי רופא; לאישה או איש המתויגים בגין השתייכותם לקבוצה מוחלשת, תיוג מכרסם כבוד ובחירה, חוסם שינוי וצמיחה; לאנשים ונשים, עובדים ועובדות, אשר שקיפותם החברתית, הדרתם ושחיקת כבודם מייצרות בהם כעס הרסני ומובילות אותם למעשה קיצוני של הרס, מרד ונקמה.

בצד אלו מיוצגת עוצמתה של נקודת מבט מכוננת כבוד. גם בלב דינמיקה של פערי כוחות וידע אפשר ליצור רגישות ואמפתיה לכפופים ולפקודים והזדהות של מטפל עם כאב וחוסר אונים של מטופל. בכוחן המכבד של אלה להעצים, להגשים ואף לרפא.

מפגש מיוחד עם אמפתיה וכבוד אנושי, הצצים דווקא בנסיבות של פערי כוח ושררה, מסרטט ש"י עגנון בתמונה מתוך תהילה, המתארת התרחשות ברחבת הכותל המערבי, מרחב שייצר, ומייצר, מצבים של התנגשות בין כוח לכפיפות ובין תפיסות מתחרות של כבוד:

> ברחבה שלפני הכותל בסוכת שוטרי המנדט ישבו להם שוטרי המנדט כדי שיראו שאין שמירה למתפללים אלא הם. רואים זאת מחרחרינו ומחרחרים. מתכנפים המתפללים ונדחקים לאבני הכותל. מהם בוכים מהם תוהים. ואתה ה' עד מתי? כבר ירדנו למדרגה התחתונה ואתה שוהה לגאולנו.
>
> מצאתי לי פיסת מקום אצל הכותל. פעמים עמדתי בין המתפללים ופעמים בין התוהים. תוהה הייתי על אומות העולם. לא דיים שטורדים אותנו מכל הארצות, אלא שטורדים אותנו אף בביתנו.
>
> עם שאני עומד נדחקתי ממקומי על ידי שוטר משוטרי המנדט שדחק במגלב בידו. מה הרגיז לבו של זה שכל כך היה זועם? חולנית אחת זקנה הביאה עמה שרפרף לישב עליו. קפץ השוטר ובעט בשרפרף והפיל את הזקנה ונטל את השרפרף, לפי שעברה על החוק, שחקקו חוקקי המנדט, שאסור למתפלל שיביא ספסל לכותל. ראו המתפללים ושתקו. שהרי מי יכול לדין עם שתקיף ממנו. באה אותה הזקנה שהכרתי והביטה בו. השפיל השוטר עיניו והחזיר את השרפרף.
>
> קרבתי אצלה ואמרתי לה, יפה כח עיניך מכל הבטחותיה של אנגליא, שאילו אנגליא נתנה לנו דקלרציא של בלפור ומשלח בנו את פקידיה לבטלה, ואת זקנתי נתת עיניך באותו רשע ובטלת את מזימותיו הרעות. ענתה ואמרה לי, אל תאמר כן, גוי טוב הוא, שראה בצערי והחזיר לאותה עניה את שרפרפה.[73]

73 ש"י עגנון, **תהילה** (שוקן, 1977), עמ' 6–7.

תהילה ("אותה זקנה") מצליחה לפוגג את ההשפלה והפגיעה של השוטר הבריטי כלפי המתפללת הזקנה דווקא באמצעות היחס האמפתי והאנושי שהיא – הפרט המוכפף – מציעה לשוטר הכוחני המייצג את נוקשות השלטון והחוק. היא נותנת את עינה בשוטר, ועינה מייצגת קשב, קשר, התבוננות.

"גוי טוב הוא שראה בצערי", היא אומרת ומציגה את המשפיל והפוגע כאדם בעל ערך, כמי שיש לו יכולת להציב את האנושיות שלו מעל לנורמה הארגונית האטומה. מבט עיניה, שאמר כל זאת, אִפשר את השינוי והוביל את השוטר להשיב למתפללת הזקנה והחולה את שרפרפה ואת כבודה.

הספרות מאפשרת לנו לראות את ההשפלה, ההחפצה והפגיעה בכבוד שהן מנת חלקם של גברים ונשים, תוצאה של אדישות חברתית או פעולה חברתית מכוונת.

צירוף הייצוגים הספרותיים שהובא כאן יוצר פסיפס המורכב ממקטעים רבים ושונים. בתוך הפסיפס הזה מצוירים יחידים מול ארגון, מול מערכת, מול חברה – חברה שבתוך גבולותיה שוכללה התפיסה בדבר הזכות לכבוד, ובתוכם היא ממומשת בנוגע לאנשים מסוימים, אך הופכת ללא משמעותית בכל הנוגע לאנשים אחרים. הארגון הוא תמיד תקיף מאתנו, ולנו, כקוראים וכקוראות, מעניקה הספרות יכולת פוטנציאלית לדין עם מי שתקיף מאתנו, אם לשאול את ביטויו היפה של עגנון. היכולת לדין עם מי שתקיף מאתנו היא מכוננת כבוד. שלילתה – שוחקת כבוד.

שאלה מתבקשת, החורגת מתחום יריעה זו, היא מה אפשר וצריך לעשות ועל מי מוטלת חובת העשייה. כפי שתיארתי בפתח הדברים, פרדיגמת המשפט לצד הספרות, שהנביעה את הקריאות המוצעות כאן, היא פרגמטית באופיה; היא מובילה לעבר פעולה. אסתפק כאן בהצבעה על הקשר בין המשפט, או ליתר דיוק, בין האופן שבו תופסים את המשפט הנוהג בחברה, לבין רמת ההגנה על הכבוד הנוהגת באותה חברה.

מעבר להיותו כלי ליישוב סכסוכים ומחלוקות, בפועל למשפט נודע תפקיד משמעותי נוסף. בין שגורסים כי הפונקציות שהוא אמור למלא הן נוקשות ומוגדרות, ובין שמאמינים במחויבותו לטווח תפקידים רחב ומגוון, במציאות המשפט אינו יכול שלא לשמש סוכן מרכזי בעיצוב החברה שבתוכה הוא פועל. הלכה למעשה הוא מניע שינויים חברתיים או חוסם אותם; הוא מקדם את ההכרה בכבוד האדם או מטשטש ומחליש אותה. וכך פועל המשפט בהתאמה לאופק התרבותי והחברתי המאפיין את החברה שהוא משמש. פרדיגמת המשפט לצד הספרות מובילה לעבר חשיבה על המשפט כסוכן חברתי כזה; כתופעה דינמית, רגישה ובעלת יכולת מובנית להתפתח, להשתנות ולשנות; כשחקן מרכזי במרחב שבו נוצרת משמעות חברתית ותרבותית, ובו אמורה, לטובת כולנו, לשגשג הגנה רצופה ואיכותית על מבצר הכבוד האנושי.